
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ, Γ΄

I. Ευστάθιος και Θουκυδίδης

Ο Θουκυδίδης, αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα του Πελοποννησιακού πολέμου, αιτιολογεί την απόφασή του να συγγράψει την ιστορία του πολέμου αυτού ως εξής (1,1,1): *Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθὺς καθισταμένου καὶ ἐλπίσας¹ μέγα ν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων²*. Ο Ευστάθιος, δεκαεφτά αἰῶνες αργότερα, τοποθετεί αυτόν τον προγνωστικό χαρακτηρισμό του Θουκυδίδα στο στόμα του Οδυσσέα, προκειμένου να αιτιολογήσει το ὄνομα που επέλεξε ο ἥρωας για τον γιο του (1394, 21 κ.ε.): *Ἴστέον δὲ ὅτι Ὀδυσσεὺς Τηλέμαχον ὡς εἰκὸς τὸν παῖδα ὠνόμασεν, ἐκθυόμενος οἶον τὸ δυστυχές, ἵνα δηλαδὴ ἐπειδὴ πόλεμος μέγας ὁ κατὰ Τροίαν ἤλπιζε τὸ εἶς ὃν ἐχρῆν ἀπελθεῖν καὶ τὸν Ὀδυσσεά, μὴ διαβαίῃ χρόνῳ ποτὲ τὰ τῆς τύχης ταύτης καὶ ἐπὶ τὸν υἱόν, ἀλλὰ εἴη τῆλε μάχης καθ' ἡσυχίαν ζῶν*. Ὅτι ο Ευστάθιος γνώριζε καλά τον Θουκυδίδα δεν πρέπει να υπάρχει καμιά αμφιβολία. Ενδεικτικά αναφέρω ότι στον σχολιασμό της ίδιας ραψωδίας —πρόκειται για τη ραψωδία α της *Οδύσσειας*— ο λόγιος αρχιεπίσκοπος μνημονεύει τη χρήση της λέξης *τέγος* από τον αρχαίο ιστορικό και παραθέτει το σχετικό χωρίο (Ευστάθιος 1421, 5 κ.ε. ~ Θουκυδίδης 4, 48, 2).

II. Ο Ευστάθιος μιμητής του Γοργία;

Ο Ευστάθιος (1809, 36 κ.ε.) παρατηρεί σχετικά με τον Ερμή: *τινὲς δὲ φασιν, Ἐρμοῦ τοῦ εἰς λόγον ἀλληγορουμένου³ σύμβολον εἶναι τὸ τοιοῦτον ἔργον*.

1. Για τη σημασία του ρήματος *ἐλπίζω* στα συμφραζόμενα αυτά βλ. τη μελέτη του Δ. Λυπουρλή, Ο Θουκυδίδης και η Ιπποκρατική πρόγνωση, *Φίλτρα* (τιμ. τόμος Σ. Γ. Καψωμένου), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 87-105, τώρα ανατυπωμένη στον σύμμικτο τόμο του ίδιου, *Πέντε φιλογολογικά μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 115-145.

2. Μια σύγκριση ανάμεσα στον τρωικό και τον πελοποννησιακό πόλεμο, όπου διαπιστώνεται ότι ο πρώτος ήταν υποδεέστερος του δεύτερου, απαντά στο χωρίο 1, 10, 3 του Θουκυδίδα. Η σύγκριση αυτή υπόκειται στο κείμενο του Χορικίου *Εἰς Ἄρατον καὶ Δοῦκα Στέφανον* III 31 Foerster, όπως έδειξε ο Μ. Ζ. Κοπιδάκης, *Παροιμιακά Ι, Ἑλληνικά* 34 (1982-83) 486.

3. Βλ. τα αρχαία Σχόλια στους στίχους 77-8 των *Ἔργων καὶ Ἡμερῶν* του Ησίοδου με

ὡς γὰρ σωρὸς λίθων ἐκ μικρῶν εἰς μέγαν ὀγκοῦται κολωνόν, οὕτω καὶ Ἑρμῆς λόγος ἀποτάδην διεξοδικῶς ἐκ βραχυτάτων στοιχείων τε καὶ συλλαβῶν καὶ λέξεων συσσωρευόμενος εἰς πολὺ κορυφοῦται. Στο χωρίο αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχουμε τὴν ποσοτικὴ ἔκφραση ἐνός φαινομένου που τὴν ποιοτικὴ του πλευρὰ τὴν ἔχει τονίσει ὁ Γοργίας στο Ἑλένης ἐγκώμιον (§ 8): λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν, ὃς σμικροτάτῳ σώματι καὶ ἀφανεστάτῳ (ἐννοεῖ τὰ γράμματα καὶ τὶς λέξεις⁴) θεϊότατα ἔργα ἀποτελεῖ· δύναται γὰρ καὶ φόβον παῦσαι καὶ λύπην ἀφελεῖν καὶ χαρὰν ἐνεργάσασθαι καὶ ἔλεον ἐπαυξῆσαι. Στὴν ποσοτικὴ συσσώρευση του Εὐσταθίου ἀντιστοιχεῖ ἡ ψυχολογικὴ ἐπενέργεια του λόγου στον Γοργία. Καὶ στις δύο περιπτώσεις, πάντως, ἡ ἀφετηρία εἶναι τὰ ελάχιστα σωματίδια που ἀπαρτίζουν τον λόγο.

III. Δύο χωρία ἀπὸ τὰ Σχόλια του Ἀρέθα στον Ἀλβίνο

Ο L. G. Westerink καὶ ὁ Β. Λαούρδας δημοσίευσαν στο περιοδικὸ Ἑλληνικά 17 (1962) 111 κ.ε., σχόλια στον πλατωνικὸ φιλόσοφο Ἀλβίνο που παραδίδονται στον κώδικα Vindob. Phil. Gr. 314 καὶ ἀποδόθηκαν ἀπὸ τους ἐκδότες στον Ἀρέθα με κύριο κριτήριον τὸ ὕφος. Στὴ σ. 114, 4-5 μνημονεύεται ρητὰ ὁ Ἀριστοτέλης: μεθ' ὧν ἄλλων ἀτόπων ἀνωπώστατος ὁ τῶν ἰδεῶν λόγος καὶ πρὸς τερετίσματα, τὸ τοῦ Σταγειρίτου εἰπεῖν κατὰ καιρὸν, ἀποτελεουσῶν. Πρόκειται για τὸ πασίγνωστο χωρίο ἀπὸ τὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα 83 α 33 κ.ε.⁵, στο ὁποῖο οἱ ἐκδότες θὰ ἔπρεπε νὰ παραπέμψουν: τὰ γὰρ εἶδη χαιρέτω τε ρ ε τ ῖ σ μ α τ ἄ τε γὰρ ἐστὶ, καὶ εἰ ἐστὶν, οὐδὲν πρὸς τὸν λόγον ἐστίν.

Στὴ σ. 115, 5 ὁ Ἀρέθας, σχολιάζοντας τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγή του Ἀλβίνου (κεφ. XIV, σ. 170 Hermann) ἐδημιούργησε δὲ ὁ θεὸς καὶ ἀστέρας τε καὶ ἄστρα, παρατηρεῖ: ἀστέρας, τοὺς καθ' ἓν σῶμα λάμποντας· ἄστρα, τοὺς κατὰ πλείονα. Οἱ ἐκδότες δὲν παραπέμπουν σε παράλληλα, μολονότι πρόκειται για μιὰ καθιερωμένη σημασιολογικὴ διαφοροποίηση. Για παράλληλα βλ. τὶς μαρτυρίες που συγκεντρώνει ὁ M. van der Valk στο ὑπόμνημα τῆς ἐκδόσεως του Εὐσταθίου 446, 43 κ.ε. καὶ 514, 13 κ.ε., στις ὁποῖες πρόσθεσε καὶ τὰ Σχόλια στον Ὀλυμπιόνικο I 9d (I σ. 21,17-19 Drachmann) του Πινδάρου.

IV. Παρατηρήσεις σε ἰαμβικούς στίχους του I. Τζέτζη

Στο περιοδικὸ *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* 6-7 (1969-70) 134

τα σχετικὰ testimonia του Pertusi καὶ F. Buffière, *Les Mythes d'Homère*, Παρίσι 1956, σ. 279-280.

4. Ἀκολουθῶ τὴν ἐρμηνεία του R. Kannicht, *Der alte Streit zwischen Philosophie und Dichtung*, *AU* 23 (1980) 6-36, ἰδιαιτέρα σ. 26 (= ἐλλγν. μετ.: *Παλίμψηστον* 2, 1986, 79-121, ἰδιαιτέρα σ. 108). Περισσότερο ἀρίστος εἶναι ὁ M. Untersteiner, *Sofisti. Testimonianze e frammenti*, Φλωρεντία 1961², II σ. 98 σχόλιο ad. l.: «σμικρ. σώματι: cioè con la lingua».

5. Βλ. πρόχειρα A. Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*, μετ. Α. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1981⁵, σ. 759 καὶ σημ. 1, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

κ.ε. ο P. A. M. Leone δημοσίευσε ιαμβικούς στίχους του Ι. Τζέτζη, οι οποίοι παραδίδονται στα ίδια χειρόγραφα που μας σώζουν και τις Χιλιάδες του ίδιου συγγραφέα. Με φανερό παράπονο ο βυζαντινός πολυίστωρ διαπιστώνει την «Umwertung aller Werte» που παρατηρείται στην εποχή του. Έτσι, ο αμαθής και ο επιτήδειος ευδοκούν σε βάρος του σοφού και έντιμου συνανθρώπου τους. Για τον λόγο αυτόν συνιστά με πικρή ειρωνεία στους γονείς μια αγωγή των παιδιών τους σύμφωνη με τις επιταγές της ανορθόδοξης ηθικής των καιρών, μια διαπαιδαγώγηση που ασφαλώς θα απέρριπτε κατηγορηματικά ο Πλούταρχος⁶. Ακολουθώντας την πασίγνωστη εικόνα του στενού και δύσβατου μονοπατιού, που απαιτεί προσπάθεια, και της πλατιάς και εύκολης λεωφόρου⁷ συμβουλεύει την επιλογή της δεύτερης σύμφωνα με τον πάντα επίκαιρο νόμο «της ἥσσανος προσπάθειας». Παραθέτω τους σχετικούς στίχους (15 κ.ε.):

Ἄλλ' ἐκδιδακτέον μοι τοῖς φυτοσπόροις [...]
 ἦν νῦν ἀγωγὴν ἐκδιδάσκειν χρῆ τέκνα
 ὡς εὐροῶσι τῇ φορᾷ τῇ τοῦ βίου,
 τερπνὴν, πλατεῖαν, εὐχερῆ, τῶν συντόμων
 ὁδὸν τραπέντες καὶ τυφλοῖς ἐγνωσμένην,
 μὴ τὴν μακρὰν πως καὶ στενὴν ὠδευκότες
 πόνους μόνον λάβωσι τῶν ἀνηνύτων.

Η συμβουλή του αυτή εναρμονίζεται απόλυτα με τον γύρω του κόσμο, από τον οποίο έχει εξαφανιστεί το καλό (13-4): οὕτω τὸ καλὸν ἐξαπέπητῃ τοῦ βίου / οὕτω κατεκράτησεν ἡ χυδαιότης.

Συνεχίζοντας τις μεμψιμοιρίες του ο βυζαντινός λόγιος σημειώνει (127 κ.ε.):

Οἱ γὰρ βαναύσως ἐκμαθόντες τι λόγου
 μᾶλλον δοκοῦσι τῶν σοφῶν ὑπερφέρειν,
 καλῶν τε πάντων πανταχοῦ τῶν χειρόνων
 κρεῖττον φερόντων ἐν βροτοῖς τάναντία.

Στο χωρίο αυτό, και πιο συγκεκριμένα στους δύο τελευταίους στίχους,

6. Βλ. σχετικά L. Latour, *Les idées pédagogiques de Plutarque et du περί παιδίων ἀγωγῆς*, Thèse lic., Louvain 1942· για την επίδραση των παιδαγωγικών ιδεών του Πλουτάρχου στον δυτικό κόσμο βλ. L. Gabele, *Der Einfluss der Pseudo-Plutarchischen Erziehungsschrift auf italienische und französische Humanisten*, διατρ., Βόνη 1919.

7. Για το σύμβολο του δρόμου, το οποίο ανάγεται στους στίχους 287 κ.ε. από τα Ἔργα καὶ Ἡμέραι του Ησόδου βλ. B. Snell, *Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ πνεύματος*, Αθήνα 1984² [1981], σ. 315-332, ιδιαίτερα σ. 316, και M. L. West, *Hesiod Works and Days*, Οξφόρδη 1978, ad 287-92 (σ. 229).

υπόκειται η ομηρική φράση τὰ χειρείονα νικᾶ (A 576), που προσέλαβε παροιμιακό χαρακτήρα⁸. Το ομηρικό ημιστίχιο σε συνδυασμό με την παρατήρηση για την εξαφάνιση του καλού από τον κόσμο, που έγινε λίγο πιο πάνω (13-4), το συναντούμε στον Ανώνυμο *Ἐκ ποίας αἰτίας συνέστη ἡ κωμωδία* (σ. 40, 26-7 Koster): *ἐπει δὲ τὸ μὲν παράνομον ἐπικρατές, ὅτι ἀεὶ «τὰ χειρείονα νικᾶ», τὰ δ' ἀγαθὰ ταχέως ἀφίπταται [...]*.

Τέλος, ο Τζέτζης επιδοκιμάζει την πράξη του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου, ο οποίος εξόρισε όλους τους ανήθικους και τους μοιχούς συγκεντρώνοντάς τους σε δύο πόλεις, προδρόμους των σημερινών γκέτο (155 κ.ε.):

*Φίλιππον αἰνέσει τε τὸν μέγαν λόγοις,
ὃς ἐξ ἀπάντων ἐξελὼν πολισμάτων
μοιχούς, πονηροὺς καὶ κακῶν ἅπαν γένος
ἔστειλεν οἰκεῖν εἰς πολίσματα δύο,
ἐκεῖνος αὐτὰ τοῖς κακοῖς τούτοις κτίσας.
Κλῆσις ἐνὶ μὲν τῶν πονηρῶν ἦν πόλις,
πόλει δὲ μοιχῶν κλῆσις ἦν βινηρία.*

Ο εκδότης παραπέμπει στο σύγγραμμα του Πλουτάρχου *Περὶ πολυπραγμοσύνης* 520 B (III 324, 8 κ.ε. Pohlenz · Sieveking): θα μπορούσε επίσης να προσθέσει και τον Θεόπομπο *FGrHist* 115F110 με το διαφωτιστικό ερμηνευτικό υπόμνημα του Jacoby. Επιπλέον, πιστεύω ότι είναι απαραίτητες δύο ανεπαίσθητες ορθογραφικές επεμβάσεις στο κείμενο. Συγκεκριμένα το *πονηρῶν* πρέπει να γραφτεί με κεφαλαίο, γιατί μαζί με το *πόλις* σχηματίζει ένα τοπωνύμιο (*Πονηρόπολις*, κατά τη μαρτυρία του Πλουτάρχου), όπως το *Περσῶν πόλις* (= *Περσέπολις*) στους στίχους 511-2 των *Περσῶν* του Αισχύλου⁹. Και η λέξη *βινηρία* πρέπει να γραφτεί με κεφαλαίο, γιατί είναι προφανώς ένας διαφορετικός τύπος του τοπωνυμίου *Βίνη* (ο συχρητισμός με το ρήμα *βινέω* είναι πρόδηλος), που μαρτυρείται στο *EM* 197, 44 κ.ε. *Βίνη: πόλις, μέμνηται ταύτης Ἡρόθεος, καὶ φησιν ὀνομάσθαι ὑπὸ Φιλίππου οἰκισθεῖσαν ἀπὸ τῶν ἐν αὐτῇ συνοικισθέντων μοιχῶν*.

Αυτός ο εγκλεισμός όλων των κακοποιών στοιχείων σε συγκεκριμένο τόπο

8. Για παράλληλα βλ. Μ. Ζ. Κοπιδάκη, *Αισχυλικά*, *Ἑλληνικά* 35 (1984) 371-372, στα οποία πρόσθεσε τα σχόλια του Τζέτζη στον στ. 1067 των *Νεφελῶν* του Αριστοφάνη (σ. 629, 24 κ.ε. Holwerda) και *Ἐξήγησι Ἰλιάδος* σ. 21, 12-13 Lolos.

9. Βλ. σχετικά Δ. Σακαλή, *Αισχύλος ετυμολόγος*, *Δωδώνη* 13 (1984) 71 κ.ε. Για τη διαίρεση λέξεων ως ιωνικό χαρακτηριστικό βλ. Γρηγόριο Κορίνθιο § XXXI (σ. 422-423 Schaefer): *τὸ τέμνειν καὶ διαιρεῖν τὰς λέξεις Ἰώνων ἴδιον. ἀντὶ γὰρ τοῦ εἰπεῖν Πελοπόννησος Πέλοπος νῆσος λέγουσι [...]*.

θυμίζει το ανάλογο κατόρθωμα του Αλεξάνδρου, του γιου του Φιλίππου, ο οποίος απέκλεισε όλους τους ακάθαρτους λαούς σε μια περιοχή¹⁰.

V. Σοφοκλή «Μάνεις ἢ Πολύιδος»

Η υπόθεση της χαμένης τραγωδίας του Σοφοκλή *Μάνεις ἢ Πολύιδος*¹¹ βασίζεται στην ιστορία που μας παραδίδει ο Απολλόδωρος (*Βιβλιοθήκη* III iii 1): *Γλαῦκος δὲ ἔτι νήπιος ὑπάρχων, μὴν διώκων εἰς μέλιτος πίθον πεσὼν ἀπέθανεν. φανοῦς δὲ ὄντος αὐτοῦ Μίνως πολλὴν ζήτησιν ποιούμενος περὶ τῆς εὐρέσεως ἐμαντεύετο. Κούρητες δὲ εἶπον αὐτῷ τριχρώματον ἐν ταῖς ἀγέλαις ἔχειν βοῦν, τὸν δὲ τὴν ταύτης χρόαν ἄριστα εἰκάσαι δυνηθέντα καὶ ζῶντα τὸν παῖδα ἀποδώσειν. συγκληθέντων δὲ τῶν μάντεων Πολύιδος ὁ Κοιρανοῦ τὴν χρόαν τῆς βοῆς εἶκασε βᾶτου καρπῶ, καὶ ζητεῖν τὸν παῖδα ἀναγκασθεὶς διὰ τινος μαντείας ἀνεῦρε. λέγοντος δὲ Μίνως ὅτι δεῖ καὶ ζῶντα ἀπολαβεῖν αὐτὸν ἀπεκλείσθη σὺν τῷ νεκρῷ· ἐν ἀμηχανίᾳ δὲ πολλῇ τυγχάνων εἶδε δράκοντα ἐπὶ τὸν νεκρὸν ἰόντα· τοῦτον βαλὼν λίθῳ ἀπέκτεινε, δεῖσας μὴ κἄν αὐτὸς τελευτήσῃ, εἴ τι τὸ σῶμα πάθοι. ἔρχεται δὲ ἕτερος δράκων, καὶ θεασάμενος νεκρὸν τὸν πρότερον ἄπεισιν, εἶτα ὑποστρέφει πᾶν κομίζων, καὶ ταύτην ἐπιτίθησιν ἐπὶ πᾶν τὸ τοῦ ἑτέρου σῶμα· ἐπιτεθείσης δὲ τῆς πᾶς ἀνέστη. θεασάμενος δὲ Πολύιδος καὶ θαυμάσας, τὴν αὐτὴν πᾶν προσενγκῶν τῷ τοῦ Γλαύκου σώματι ἀνέστησεν.*

Μια παρόμοια ιστορία αφηγείται ο Πλίνιος *N.H.* XXXV v 14 και μνημονεύει ως πηγή του τον Ξάνθο τον Λυδό (*FGrHist* 765 F3): *Xanthus historiarum auctor in prima earum tradit occisum draconis catulum revocatum ad vitam a parente herba quam balim nominat, eademque Tylonem quem draco occiderat restitutum saluti.* Και ο Πλίνιος συνεχίζει: *et Juba in Arabia herba revocatum ad vitam hominem tradit.*

Το όνομα του θαυματουργού βοτάνου παραδίδεται στο λήμμα β 19 του *Ἑτυμολογικοῦ τοῦ Συμεῶνος* (σ. 12, 6-7 Berger): *βάλλις· εἶδος φυτοῦ ἢ ἄνθους, ὃ δοκεῖ ποιεῖν ἀναζῆν τοὺς τέθνεῶτας, βιάλλος οἰοῖται ἢ βίον ἄλλον ποιοῦσα.*

Σχετικά με την αναβιωτική δύναμη του φιδιού βλ. Πορφύριο *Περὶ ἀγαλμάτων* σ. 13*, 15-17 Bidez: *δοκεῖ δὲ καὶ ἰατρικώτατον εἶναι [το φίδι]. Τῆς γὰρ ὀξυδερκίας εὖρε τὸ φάρμακον καὶ μυθεύεται τῆς ἀναβιώσεως εἶδέναι τινὰ βοτάνην*¹².

10. Βλ. H. van Thiel, *Die Rezension λ des Pseudo-Kallisthenes*, Βόνη 1959, σ. 51, 10 κ.ε. Ο Ψευδο-Καλλισθένης δανείζεται το τμήμα αυτό από τον Ψευδο-Μεθόδιο VIII 3 κ.ε. Lolos. Βλ. σχετικά van Thiel, *ό.π.*, σ. 25 κ.ε., και R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexander-Romans*, Μόναχο 1954, σ. 108 και 173, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

11. Την ίδια υπόθεση πραγματεύθηκε και ο Αισχύλος στη χαμένη του τραγωδία *Κρήσσα*: βλ. σχετικά *TrGF* III σ. 228 και απ. 116 Radt.

12. Θυμίζω την ξενάγηση του Γουλιέλμου στο εργαστήριο του Σεβερίνου (U. Eco, *Το όνομα του ρόδου*, μετ. Ε. Καλλιφατίδη, Αθήνα 1985, σ. 148), όπου ένα από τα βότανα είναι ο

Ο συσχετισμός των παραπάνω κειμένων με το χαμένο δράμα του Σοφοκλή παραμένει, ασφαλώς, αβέβαιος. Πάντως, θα άξιζε να μνημονευθούν οι μαρτυρίες αυτές στην έκδοση των αποσπασμάτων του Σοφοκλή, ιδιαίτερα μάλιστα αν ληφθεί υπόψη ότι το απ. 298 Radt από την ίδια τραγωδία μας το παραδίδει ο Πορφύριος, *Περί άποχής έμψύχων* 2,19 (σ. 148, 17 Nauck).

VI. *Tragici minores*

(α) Μοσχίων *TrGF* I 97 F1 Snell

καὶ γὰρ ἐν νάπαις βραχεῖ
πολὺς σιδήρῳ κείρεται πεύκης κλάδος
καὶ βαιὸς ὄχλος μυρίας λόγχης κρατεῖ.

Στο πρόσφατο βιβλίο της *Studies in Fourth-Century Tragedy*, Αθήνα 1980, σ. 96-97, η Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου σχολιάζοντας το παραπάνω απόσπασμα του Μοσχίωνα παρατηρεί ορθά (σ. 96): «A messenger seems to compare the victory of the small Greek force over the huge Persian army to the devastation wrought by a small axe in a great pine forest». Στη συνέχεια όμως υποστηρίζει, στηριγμένη στη *Μήδεια* 3-4 και την *Ἑλένη* 231 του Ευριπίδη, ότι στον Μοσχίωνα κλάδος πεύκης είναι μια περίφραση που ισοδυναμεί με τη λέξη «πλοία» (σ. 97). Ωστόσο, η σύγκριση εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο κοινοτοπικό πλαίσιο, που βασίζεται στην αντίληψη ότι ένα μικρό και φαινομενικά ασήμαντο πράγμα μπορεί να αποδειχτεί ανώτερο ή ισχυρότερο από ένα τεράστιο. Ἦδη οι Schmid - Stählin¹³ έχουν συλλέξει από τον Σοφοκλή τις ακόλουθες περιπτώσεις:

- (α) *Αἴας* 1077-8: ασήμαντη αιτία καταβάλλει ένα μεγάλο σώμα (πρβ. Λουκρήτιο 4, 898-900).
- (β) *Αἴας* 1253-4: το μικρό μαστίγιο κατευθύνει το εύσωμο βόδι.
- (γ) *Ἀντιγόνη* 477-8: το μικρό χαλινάρι συγκρατεί το αφηνιασμένο άλογο (πρβ. *Ἐπιστολή Ἰακώβου* 3,3).
- (δ) *Ἡλέκτρα* 415-6: μια μικρή λέξη αρκεί για να καταβάλει ή να ανορθώσει έναν άνθρωπο¹⁴.

Η ιδέα, βέβαια, είναι πολύ παλαιότερη και απαντά ήδη στον Ὅμηρο (γ 296): *μικρὸς δὲ λίθος μέγα κῦμ' ἀποέργει*¹⁵.

αργυρανθός ο ζωογόνος· αυτός αζωντανεύει τους νεκρούς, ή μάλλον επαναφέρει αυτούς που έχασαν τις αισθήσεις τους».

13. *Geschichte der griechischen Literatur*, Μόναχο 1934, II σ. 316 σημ. 1· πρβ. W. B. Stanford, *Sophocles Ajax*, Λονδίνο 1963, σχόλιο στους στ. 1077-8 (σ. 195-196).

14. Εδώ διαπιστώνουμε τη δύναμη του λόγου, που την αποτελεσματικότητά του την είχε τονίσει, όπως είδαμε παραπάνω, ο Γοργίας.

15. Την ερμηνεία της Καραμάνου απέρριψε ήδη ο Θ. Στεφανόπουλος, *Ἑλληνικά* 35 (1984) 185, χωρίς όμως συγκεκριμένη τεκμηρίωση.

(β) Ο «'Αλκμέων» του Αστυδάμαντα

Στη σ. 39 του ίδιου βιβλίου η Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου επιδοκιμάζει την αρκετά τολμηρή άποψη του Webster ότι στον 'Αλκμέωνα του Αστυδάμαντα ο ήρωας σκοτώνει τη μητέρα του σε κατάσταση μανίας¹⁶. Η μαρτυρία όμως ενός χωρίου από την *Ποιητική* του Αριστοτέλη (1453b 29-34 = *TrGF* I 60 F 1b Snell), το οποίο επικαλούνται οι δύο μελετητές, δεν δικαιολογεί μια τέτοια ερμηνεία¹⁷, γιατί εκεί γίνεται λόγος για απλή άγνοια και όχι για άγνοια που οφείλεται σε πρόσκαιρη ή μονιμότερη διανοητική διαταραχή. 'Αλλωστε, τα άλλα δύο παραδείγματα που μνημονεύει ο Σταγίριτης φιλόσοφος, η περίπτωση του Οιδίποδα στον *ΟΤ* και του Τηλέγονου στο έργο *Τραυματίας Οδυσσεύς* (*TrGF* IV σ. 375R.), δεν προϋποθέτουν, από όσο ξέρουμε, κάποια παθολογική κατάσταση. Ο Webster είχε καταλήξει σ' αυτό το τολμηρό συμπέρασμα στην προσπάθειά του να ταυτίσει τον παράφρονα Αλκμέωνα, για τον οποίο κάνει λόγο ο κωμικός Αντιφάνης (απ. 191, 9-11 K.), με τον ήρωα του Αστυδάμαντα: Για τον σκοπό αυτόν υποχρεώθηκε να εξισώσει την (αριστοτελική) άγνοια με την (αντιφάνεια) μανία, στηριγμένος κυρίως στο χωρίο 1111a 6-7 από τα *'Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη (*ἅπαντα μὲν οὖν ταῦτα οὐδείς ἂν ἀγνοήσειε μὴ μαινόμενος*)¹⁸, το οποίο όμως δεν ευνοεί ούτε επιδέχεται μια τέτοια ερμηνεία, γιατί, αν κάποιος σε κατάσταση μανίας αγνοεί τι πράττει, αυτό δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά και το αντίστροφο, ότι δηλαδή όποιος αγνοεί πάσχει από μανία.

Τις παραπάνω σκέψεις τις ενισχύει αποφασιστικά, πιστεύω, ένα χωρίο από την *Ποικίλη Ἱστορία* του Αιλιανού (5, 17 Dilts): *Ὅτι τοσοῦτον ἦν Ἀθηναίσις δεισιδαιμονίας, εἴ τις πρηνίδιον ἐξέκομην ἐξ ἠρώου, ἀπέκτειναν αὐτόν. ἀλλὰ καὶ Ἀτάρβην, ὅτι τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸν ἱερὸν στρουθὸν ἀπέκτεινε πατάζας, οὐκ ἀργῶς τοῦτο Ἀθηναῖοι παρείδον, ἀλλ' ἀπέκτειναν Ἀτάρβην καὶ οὐκ ἔδοσαν οὔτε ἀγνοίας συγγνώμην οὔτε μανίας, πρεσβύτερα τούτων ἀμφοτέρων τὰ τοῦ θεοῦ ποιησάμενοι. ἐλέγετο γὰρ ἀκουσίως, οἱ δέ, μεμνηῶς τοῦτο δρᾶσαι.*

VII. Οι στροφές ιθ'-κ' της ωδής «Εἰς Μούσας» του Α. Κάλβου (V 91-100 Pontani)

16. Βλ. T. B. L. Webster, Fourth Century Tragedy and the Poetics, *Hermes* 82 (1954) 294-308, ιδιαίτερα σ. 305· για τη μανία του Αλκμέωνα στον Ευριπίδη βλ. του ίδιου, *The Tragedies of Euripides*, Λονδίνο 1967, σ. 40.

17. Το ίδιο πιστεύει και ο Στεφανόπουλος, *ό.π.*, σ. 181-182, χωρίς να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες.

18. Πρβ. *'Ηθικά Νικομάχεια* 1112 a 19-21: *λεκτέον δ' ἴσως βουλευτὸν οὐχ ὑπὲρ οὐ βουλευσαίτ' ἂν τις ἡλίθιος ἢ μαινόμενος, ἀλλ' ὑπὲρ οὐ ὁ νοῦν ἔχων.*

Τοῦ θεσπεσίου γέροντος
 ἱερὰ κεφαλῆ·
 φωνὴ εὐτυχῆς ἵπου εὐφήμησας
 τῆς κλεινῆς Ἀχαιῶν
 τ' ἄριστα τέκνα.

Ἐσὺ θαυμάσιε Ὀμηρε
 ἐξένισας τὰς Μούσας·
 καὶ τοῦ Διὸς ἦ κόραι
 εἰς τὰ χεῖλη σου ἀπέθηκον
 τὸ πρῶτον¹⁹ μέλι.

Σ' αυτές τις δύο στροφές ο Κάλβος αποστρέφεται προς τον Ὀμηρο πρώτα περιφραστικά και ύστερα επώνυμα. Ο αρχαίος ποιητής παρουσιάζεται ως γέρος, όπως και στο ποίημα «Η σκιά του Ομήρου» του Σολωμού (Ἔπαντα Ι σ. 58, 8 Πολίτης): «Κι' ὄμπροστά μου ἕνας γέροντας μοῦ ἐφάνη», και στα *Ανοιχτά Χαρτιά* του Ελύτη (Αθήνα 1982², σ. 123): «Η γλώσσα μου με τρώει να το πω: μήπως ο Ὀμηρος ἦταν ἕνας ανώριμος; Γέροντα βέβαια τον ξέρουμε [...]». Γέροντα τον παρουσιάζει και το χάλκινο ἀγάλμα του ποιητή που περιγράφεται από τον Χριστόδωρο στην *Ἐκφρασίν* του. Από αυτή την περιγραφή της ὀψιμης αρχαιότητας ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι στίχοι (*Παλατινὴ Ἀνθολογία* 2, 343-4):

*Περικὴ δὲ μέλισσα περὶ στόμα θεῖον ἄλῃτο
 κηρίον ὠδίνουσα μελισταγῆς.*

Το χωρίο αυτό αποτελεί ανάμνηση ενός περίφημου γεγονότος που περιγράφεται στην αρχαία βιογραφία του Πίνδαρου (I σ. 1, 6 κ.ε. Drachmann)²⁰. Σύμφωνα με τον βιογράφο του Θηβαίου λυρικού ποιητή, όταν ο Πίνδαρος, παιδί ακόμη, πήγε να κυνηγήσει στην περιοχή του Ελικώνα, έπεσε να κοιμηθεί από την κούραση τότε ήρθε μια μέλισσα και έφτιαξε στο στόμα του κηρήθρα. Αυτή η ιστορία ανάγεται στον Ἴστρο και τον Χαμαιλέοντα. Ἄλλες πηγές μάς πληροφοροῦν ότι ο Πίνδαρος ονειρεύτηκε πως είχε το στόμα του γεμάτο μέλι και κηρί, και έτσι αποφάσισε να ασχοληθεί με την ποίηση²¹. Δεν αποκλείεται ο Κάλβος να

19. Ο επιθετικός προσδιορισμός αναφέρεται ασφαλώς στον Ὀμηρο ως πρώτο γνωστό ποιητή της αρχαιότητας. Πρβ. Αριστοτέλη *Ποιητικὴ* 1448 b 28-29: τῶν μὲν οὖν πρὸ Ὀμήρου οὐδενὸς ἔχομεν εἰπεῖν τοιοῦτον ποῆμα, εἰκὸς δὲ εἶναι πολλούς, ἀπὸ δὲ Ὀμήρου ἀρξάμενους [...].

20. Τον συσχετισμὸ αυτόν τον ἔκανε ἤδη ο Fr. Jacobs, *Anthologia Graeca*, Λιψία 1801, τόμ. X, σ. 322.

21. Το ίδιο γεγονός μαρτυρεῖται και για τον Πλάτωνα· βλ. σχετικά M. R. Lefkowitz, *The Lives of the Greek Poets*, Βαλτιμόρη 1981, σ. 59 με τη σημ. 12, όπου παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Με το επεισόδιο του Πλάτωνα συνδέει τη στροφή κ' του Κάλβου ο N.

είχε υπόψη του αυτό το χωρίο της *Παλατινής 'Ανθολογίας*, με την οποία φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη εξοικείωση²².

Αλλά και η συμπλοκή «ἰερά κεφαλή»²³ στην πρώτη στροφή συνδέεται με τον Όμηρο σ' ένα λογοτεχνικό επιτύμβιο επίγραμμα για τον ποιητή, το οποίο επίσης μπορούσε ο Κάλβος να γνωρίζει (*Παλατινή 'Ανθολογία* 7, 3)²⁴:

*Ἐνθάδε τὴν ἱερὴν κεφαλὴν κατὰ γαῖαν καλύπτει
ἀνδρῶν ἠρώων κοσμήτορα, θεῖον Ὅμηρον.*

VIII. Τζέτζη «'Εξήγησις 'Ιλιάδος» 56,19 Lolos

Ο στίχος *αἰδῶς τοι ζυνετοῖσιν ἐπὶ βλεφάροισι κάθηται* που δεν ταυτίστηκε από τον εκδότη ούτε στο σχετικό μελέτημά μου (*ΕΕΦΣΠΘ* 22, 1984, 162) προέρχεται από τον Φωκυλίδη (απ. 15 West) και συνοδεύεται από έναν δεύτερο στίχο: *ὕβρις δ' ἀζυνέτοισι σοφὸς δέ κε τοῦτο δαεῖη*.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΩΣ ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ

Στις 17 Νοεμβρίου 1466 ο καρδινάλιος και λατίνος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Βησσαρίων απευθύνεται από τη Ρώμη στον Ιωάννη Torcello ή Τροτζέλο, τον διάδοχο του Lauro Quirini ως πληρεξούσιό του στην Κρήτη, και τον παρακαλεί να συμμορφωθεί με μια βούλα του πάπα Παύλου Β'

Τωμαδάκης, Ο Κάλβος και οι Αρχαίοι, *Ἀπανθίσματα*, Αθήνα 1962, σ. 163-171, ιδιαίτερα σ. 169 σημ. 2. Αντίθετα ο Ι. Ν. Περυσινάκης, Η ωδή «Εἰς Μούσας» του Α. Κάλβου, *Δωδώνη* 14 (1985) 9-37, ιδιαίτερα σ. 35-36, μνημονεύει το περίφημο χωρίο από τον *Ἴωνα* του Πλάτωνα (534b): *λέγουσι γὰρ δῆπουθεν πρὸς ἡμᾶς οἱ ποιηταὶ ὅτι ἀπὸ κρηνῶν μελιρρῦτων ἐκ Μουσῶν κήπων τινῶν καὶ ναπῶν δρεπόμενοι τὰ μέλη ἡμῖν φέρουσιν ὥσπερ αἱ μέλιτται [...]*. Το χωρίο αυτό όμως αναφέρεται περισσότερο στην ποιητική πράξη και όχι στη σχέση Μούσας και ποιητή, και γι' αυτό η συνάφειά του με τη συζητούμενη κάλβεια στροφή είναι έμμεση.

22. Βλ. σχετικά τη μελέτη του Στ. Διαλησμά, Η αρχαιογνωσία του Κάλβου και η «Ελληνική Ανθολογία», *ΕΕΦΣΠΑ* 28 (1979-85) 503-522 και ειδικότερα σ. 511, σχετικά με τη γνωριμία του δεύτερου βιβλίου της *Παλατινής Ανθολογίας*.

23. Στον Όμηρο συναντούμε τις συμπλοκές *φίλη κεφαλή* (Θ 281, Σ 114) και *ἠθεῖη κεφαλή* (Ψ 94).

24. Για την ερμηνεία αυτού του επιγράμματος βλ. Α. Skiadas, *Homer im griechischen Epigramm*, Αθήνα 1965, σ. 7 κ.ε.

(16.9.1464-26.7.1471) και να πληρώνει κάθε χρόνο 16 δουκάτα σε δεκαεφτά ουνίτες ιερείς ή κληρικούς στην Κρήτη και 'uni magistro in lingua Greca erudito pro instruendo in literis grecis filios catholicorum in dicta ecclesia commorantium'¹. Μερικούς μήνες αργότερα διευκρινίζει πως αυτός ο δάσκαλος που πρέπει να διδάσκει τα ελληνικά στους γιους των καθολικών που μένουν στον Χάνδακα δεν παίρνει 16 δουκάτα, όπως οι ιερείς, αλλά 20².

Η βούλα του πάπα Παύλου Β', στην οποία παραπέμπει, σώζεται μόνο σε αντίγραφο της 20.3.1500, από το οποίο αντίγραφο λείπει το τελευταίο μέρος. Η βούλα, που επικυρώνει το προηγούμενο 'mandatum apostolicum' του προκατόχου του, του Πίου Β', της 11 Μαΐου 1463, αλλά αυξάνει τον αριθμό των κληρικών από 12 σε 17, προσθέτει τον δάσκαλο των ελληνικών και μειώνει ταυτόχρονα το ποσό που πρέπει να πληρώνεται κάθε χρόνο στους κληρικούς από 25 σε 16 δουκάτα³, πρέπει να χρονολογηθεί ανάμεσα στα τέλη του 1464 και στις αρχές του 1466⁴.

Ο Τσιρπανλής, με βάση ειδικά την αλληλογραφία του Μιχαήλ Αποστόλη (±1422-1480) και τον λόγο του προς τη βενετική Γερουσία, ταυτίζει τον Αποστόλη με τον δάσκαλο των ελληνικών και πιστεύει πως το σχολείο πράγματι ιδρύθηκε⁵.

Αυτό που έλειπε μέχρι τώρα είναι μια βεβαίωση του Μιχαήλ Αποστόλη πως εισέπραξε το ποσό των 20 δουκάτων ως δάσκαλος. Τέτοιες πράξεις για τους ενωτικούς ιερείς είναι γνωστές, και εκδεδομένες⁶ και ανέκδοτες⁷.

Στα κατάστιχα του Nicolò Gradenigo, ενός από τους σημαντικότερους συμβολαιογράφους του Χάνδακα των μέσων του 15ου αιώνα, που σώζονται στη σειρά των *Notai di Candia*, φάκ. 104-115 (1420-1480) βρίσκονται, εκτός από

1. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλής, *Το κληροδόχημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της Βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*. Διατριβή επί διδακτορία (ΕΕΦΣΠΘ, παράρτημα 12), Θεσσαλονίκη 1967, σ. 270-72, έγγραφο ΙΗ'.

2. *Ο.π.*, σ. 277-82, έγγραφο Κ', ημ. 3.2.1467.

3. Έτσι το συνολικό ποσό παραμένει περίπου το ίδιο: 300 δουκάτα (= 12 × 25 δουκάτα) σύμφωνα με τη βούλα του πάπα Πίου Β', και 292 δουκάτα (= 17 × 16 δουκάτα συν 20 δουκάτα για το δάσκαλο των ελληνικών).

4. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 267-70, έγγραφο ΙΖ'. Τα επιχειρήματα για τη χρονολόγηση στις σ. 267-68.

5. *Ο.π.*, σ. 107-16.

6. *Ο.π.*, σ. 262-67 και έγγραφα ΙΔ'-ΙΣΤ'.

7. Βλ. π.χ. *Notai di Candia*, φάκ. 117 (Cirillo Gradenigo), *Manualeto* 3^ο (1482-1483), φφ. 585^ν-586^ν της 10.1.1483 του παπά Νικολάου Πλουσιαδηνού, φ. 592^ν της 13.1.1483 του παπά Παύλου Κοντέντου, και *manualeto* 4^ο (1482-83), φ. 169^ν της 22.10.1482 του Ιω. Πλουσιαδηνού, φ. 29^ν της 29.10.1482 του πρωτοπαπά Ανδρέα Νταμορό, φ. 34^ν της 30.10.1482 του ιεροδιάκονου Γεωργίου (Βρανά) κ.ά.

τις δεκάδες πράξεις που διαφωτίζουν τη ζωή και τη δραστηριότητα ανθρώπων όπως ο Μαρίνος Φαλιέρος, ο Lauro Quirini και ο Ιωάννης Πλουσιαδηνός, και δύο πράξεις όπου συνδέεται ρητά η πληρωμή των 20 δουκάτων στον Μιχαήλ Αποστόλη ως δάσκαλο των ελληνικών, από τα έσοδα του λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Η πρώτη πράξη (βλ. έγγραφο 1) είναι της 10 Νοεμβρίου 1466. Ο Μιχαήλ Αποστόλης θα γύρισε πρόσφατα από την Ιταλία, όπου είχε πάει⁸. Αν αληθεύει η άποψη του Τσιρπανλή, η διαμονή στην Ιταλία κράτησε μόνο μερικούς μήνες. Πρέπει να είδε και τον Βησσαρίωνα και να πήρε απ' αυτόν ένα γράμμα / εντολή (βλ. στ. 8-9) για τον Lauro Quirini να πληρώσει στον Αποστόλη τα 20 δουκάτα ως μισθό για το 1466. Το *mandatum secundum apostolicum* που αναφέρεται (στ. 7-8) είναι βέβαια η βούλα του πάπα Παύλου Β', που πρέπει επομένως να έχει εκδοθεί πριν από το 1466. Νέο στοιχείο είναι και το ότι ο Lauro Quirini τότε δεν είναι ο μόνος πληρεξούσιος του Βησσαρίωνα στην Κρήτη, αλλά μοιράζεται τη θέση αυτή με κάποιον Γεώργιο (μάλλον Querini)⁹. Δεν αποκλείεται αυτό να είναι το πρώτο βήμα που θα οδηγήσει μια εβδομάδα αργότερα (στη Ρώμη) στην αντικατάσταση του Lauro Quirini από τον Ιωάννη Τροτζέλο¹⁰. Φαίνεται πιθανό ο Μιχαήλ Αποστόλης, που οι συνεχείς κατηγορίες του εναντίον του Lauro Quirini είναι γνωστές, με την επίσκεψή του στον Βησσαρίωνα να επέτυχε την απομάκρυνσή του¹¹.

Στη δεύτερη πράξη της 16 Απριλίου 1472 (βλ. έγγραφο 2) ο Μιχαήλ (!) Αποστόλης επιβεβαιώνει την πληρωμή για το 1471. Αναφέρονται επίσης εκεί τα πρόσωπα του Johannes Barbadico του ποτέ Andrea και του Georgius Bon του ποτέ Σταμάτη από τον Χάνδακα που είναι γνωστά από τους κύκλους των νοικοιαστών του λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως¹².

Αυτή δεν είναι η τελευταία πράξη όπου ο Μιχαήλ Αποστόλης αναφέρεται ως *magister scholarum*. Και στις 7 Σεπτεμβρίου 1474 ο *magister Micael Apostoli*,

8. O D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Mass., 1962, σ. 90, μιλάει για ένα ταξίδι στην Ιταλία στα 1465-66 και ένα 'ταξιδάκι' (trip) στη Ρώμη το 1466. Ο Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 112, σημ. 2, τοποθετεί την αναχώρησή του για την Ιταλία το καλοκαίρι του 1466.

9. Κάποιος Γεώργιος Querini του ποτέ Νικολάου είναι εκείνη την περίοδο επίσκοπος της μονής του Αγίου Πέτρου του τάγματος των 'predicatori' στον Χάνδακα (βλ. *Notai di Candia*, φάκ. 107 (Nic. Gradenigo), χ.σ., verso, ημ. 12.6.1467).

10. Τσιρπανλή, *ό.π.*, σ. 270-72, έγγραφο IH', ημ. 17.11.1466.

11. Hipp. Noiret, *Lettres inédites de Michel Apostolis*, Παρίσι 1889, σ. 44-45 και επιστολές 74 και 76.

12. Βλ. Τσιρπανλή, *ό.π.*, σ. 107, σημ. 3. Ο Ιω. Bon του ποτέ Σταμάτη αναφέρεται ως φεουδάρχης στον κατάλογο των φεουδαρχών της Ανατολικής Κρήτης στα 1490-92 (Βλ. *A.S.V., Duca di Candia*, φάκ. 23, τετράδιο 9, φ. 37').

magister scholarum in greco¹ εισπράττει από τον Lauro Quirini 36 υπέρπυρα για τα 1473 και 1474, που του τα έδωσε σε κρασί, στάρι, αλεύρι καθώς και άλλα είδη. Το ποσό αυτό όμως δεν προέρχεται από τα εισοδήματα του Πατριαρχείου, αλλά από το κληροδότημα του γιατρού Ιακώβου de Cavacolis που είχε ορίσει, κάποιος καθολικός να παίρνει κάθε χρόνο το ποσό των 18 υπέρπυρων από τα κτήματά του στη Μεσαρά¹³.

Έγγραφο 1

Ο δάσκαλος των ελληνικών Μιχαήλ Αποστόλης βεβαιώνει πως εισέπραξε από τον πληρεξούσιο του λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τον Lauro Quirini, 20 δουκάτα που έπρεπε να του δώσει, σύμφωνα με το δεύτερο ένταλμα του πάπα και τη σημερινή διαταγή του πατριάρχη, για το 1466.

Εκδίδεται για πρώτη φορά, από το *A.S.V., Notai di Candia*, φάκ. 107 (Nic. Gradenigo), βιβλίο 28, χ.σ., recto-verso [10 Νοεμβρίου 1466].

Securitatem facio ego, {Apo} Michael Apostoli, /² magister scholarum in saentia greca, vobis, G(eorgio) et egregio /³ viro, domino Lauro Querini, dignissimo doctore, /⁴ uti procur(atoribus) Reverendissimi in Christo patris et domini B(essarionis), /⁵ cardinalis romani et patriarce /⁶ constantinopolitani, et vestris successoribus de /⁷ ducatis auri XX quos ... per man /⁸ datum secundum apostolicum et nunc /⁹ (verso) ordinem dicti domini patriarce mihi dedistis /¹⁰ de introitibus dicti domini patriarce /¹¹ et sunt pro anno de 1466. /¹² Nunc autem quia dictos ducatos XX ἡβῆμῃ

app. cr.: 2. in... greca supra / saentia difficile lectu: lege scientia (?)

Έγγραφο 2

Ο δάσκαλος των ελληνικών Μιχ. Αποστόλης βεβαιώνει πως εισέπραξε από τον ευγενή Ιωάννη Βον και τον Ιωάννη Barbadico, πληρεξούσιους του ευγενή Γεωργίου Βον, του νοικιαστή των κτημάτων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τα 20 δουκάτα για την περίοδο Οκτώβριος 1470 ως και Σεπτέμβριος 1471.

Εκδίδεται για πρώτη φορά, από το *A.S.V., Notai di Candia*, φάκ. 110 (Nic. Gradenigo), giornale 33, χ.σ., verso [16 Απριλίου 1472]

Securitatem facio ego, Michali Apostoli, magister /² scholarum in Candida, vobis, nobili viro, ser Johanni /³ Bon {et ser} quondam domini Stamati, et ser Johanni Barbadico /⁴ quondam domini Andree, habitatoribus Candide, tanquam

13. *Notai di Candia*, φάκ. 110 (Nic. Gradenigo), Giornale 35 (1474-75), χ.σ., verso-recto.

procuratoribus /⁵ nobilis viri ser Georgii Bon, afictatoris locorum patri/⁶ arcatus constantinopolitani positorum in insula /⁷ Crete, et vestris successoribus de ducatis auri /⁸ XX quos iuxta mandatum secundum apostolicum /⁹ {michi dare tenemini de introitibus} et de /¹⁰ consensu Reverendissimi in Christo patris et domini B(essarionis), car/¹¹ dinalis romani et patriarce constanti(nopolitani), /¹² mihi dare tenemini de introitibus dictorum /¹³ locorum et sunt pro anno I completo per /¹⁴ totum mensem Septembris de 1471 nuper pre/¹⁵ teritum. Nunc autem quia dictos ducatos /¹⁶ auri plene habui et recepi, {.....}

Πανεπιστήμιο 'Αμστερνταμ

A. F. van GEMERT

ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΡΙΜΑΔΑΣ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ: ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η παλαιότερη γνωστή και διαθέσιμη έντυπη έκδοση της ομοιοκατάληκτης μορφής του Απολλώνιου ήταν, ως πρόσφατα, η έκδοση του 1553 (Βενετία, Chr. di Zanetti)¹. Βιβλιογραφημένη, με ελλιπή όμως στοιχεία, ήταν και μία ακόμη, παλαιότερη έκδοση, του 1534 (Βενετία, St. da Sabio): η έκδοση αυτή θεωρούνταν, γενικά, ως η πρώτη έντυπη έκδοση του έργου, αλλά η νεότερη έρευνα (E. Layton) υποδείκνυε ως μόνο γνωστό αντίτυπό της έναν Απολλώνιο της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Yale².

1. Επιλογή βιβλιογραφίας για τον Απολλώνιο και τα προβλήματά του βλ. στην έκδοση *Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα, I: Απόκοπος-Απολλώνιος-Ιστορία της Σωσάννης* (επιμ. Γ. Κεχαγιόγλου), Αθ., «Ερμής», 1982, όπου έχει ανατυπωθεί φωτογραφικά και η έκδοση του 1553 (σημειώνω ότι, από εκτυπωτικό σφάλμα, δεν αφέθηκε λευκή η σ. 94 —που ισοδυναμεί με το λευκό verso του φύλλου α 1 της έκδοσης του 1553—, και οι σ. 94-150 της ανατύπωσης θα έπρεπε να καταλαμβάνουν τον χώρο των σ. 95-151). Στην ανατύπωση αυτή δεν έλαβα υπόψη τα νεότερα στοιχεία της E. Layton, *Greek Bibliography. Additions and Corrections* (c. 1471-1829), *Θησαυρίσματα* 16 (1979) 89-112, επειδή δεν είχαν ακόμα ελεγχθεί.

2. Βλ. Α. Παπαδόπουλου Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία...*, τ. 2, Αθ. 1857, σ. 23-25 (αριθ. 36: έκδ. του 1534)· E. Legrand, *Bibliographie Hellénique: XVe-XVIIe siècles*, τ. 1, Paris 1885, σ. 219 (αριθ. 91: έκδ. του 1534), 289-291 (αριθ. 130: έκδ. του 1553)· E. Layton, *ό.π.*, σημ. 1, σ. 98 (αριθ. 15: έκδ. του 1534)· Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)...*, τ. 1, Αθ. 1984, σ. 37.

Βλ. επίσης, E. Follieri, *Su alcuni libri greci stampati a Venezia nella prima metà del cinquecento, στον τόμο Contributi alla storia del libro italiano. Miscellanea in onore di Lamberto Donati*, Firenze 1969, σ. 142, 145-163· Α. Πολίτη, *Venezia come centro della*

[l. 86^r.] *Venetiis, per Stephano de Sabio, 1534, a istantia di M. Damian di Sancta Maria, 1534 nel mese di Marzo*

4°, 30 unnumbered leaves. Signatures: α-γ⁸, δ⁶. Mark of Andreas Kounadis on the title page. This copy lacks l. 86. Colophon taken from J.-C. BRUNET, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. Paris, 1860, v. 1, p. 350. Names of three previous owners on the title page: Rutger Rescius, printer and first professor of Greek at the Collegium Trilingue in Louvain; Johannes Meursius and Emeric Bigot.

[1.85^v.] *Ἐτέλιοσα ταρχήνησα, μὲ τοῦ θῶ τὴν χάρη,
στοὺς χίλιους πεντακόσιους τὸν μῆναν τὸ γενάρη,
Στὴν πρώτην τοῦ βασιλίου, ἀγίου τοῦ πρεσβύτη,
εἰς τὰ χανία βρισκόμενος, εἰς τὸ νισὶ στὴν κρήτην.
Ποίημα ἔνε ἀπὸ χειρός, κωνσταντίνου τεμένω,
γιαναμεμακαρίζουσιν, ἀπίτης ἀποθένω.
Καὶ ἀνέσφαλα καὶ τίποτες, δσὲν συμπαθημένω,
γιατὶ ἔκα ματὸ κάτεχα, καὶ τόχα μαθημένω.*

ΤΕΛΟΣ

See BH XV-XVI s. I, no. 91 (taken from VRETOS). For other editions in the 16th century see BH XV-XVI s. I, no. 130 (1553); IV, no. 622 (1564); IV, no. 735 (1579).

Yale University Library: Gh 41
Ap 43
1534

Πρόσφατα ανακοίνωσα την ύπαρξη και άλλων βιβλιογραφικών ενδείξεων για έντυπες εκδόσεις της Ριμάδας του Απολλώνιου³. Είμαι τώρα σε θέση να δώσω πληρέστερη περιγραφή των νέων, σημαντικών στοιχείων που έχουν προκύψει στο μεταξύ.

Η Ε. Layton φαίνεται ότι περιγράφει το αντίτυπο του Yale ανεξάρτητα από την αναφορά σε δύο αντίτυπα της Ριμάδας του Απολλώνιου, που γίνεται από τον συγκεντρωτικό Κατάλογο Εντύπων των Αμερικανικών Βιβλιοθηκών· η περιγραφή είναι, βέβαια, και εκεί ελλιπής, και κάποτε παραπλανητική, επιτρέπει ωστόσο τον έλεγχο των βιβλιογραφικών δεδομένων⁴.

stampa e della diffusione della prima letteratura neoellenica, στον τόμο *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, τ. 2, Firenze 1977, σ. 444, 447 κ.ε., 462, 469 κ.ε., 480-481· Ε. Layton, Notes on some Printers and Publishers of 16th century Modern Greek Books in Venice, *Θησαυρίσματα* 18 (1981) 122 κ.ε.

3. Σε ανακοίνωσή μου στο Συμπόσιο «Neograeca medii aevi. Text und Ausgabe», Köln, 7-9.1.1986 («Για μια νέα έκδοση του Απολλώνιου: Παρατηρήσεις και προτάσεις», υπό έκδοση στα Πρακτικά του Συμποσίου).

4. Βλ. *The National Union Catalog. Pre- 1956 Imprints*, λήμμα «Apollonius of Tyre,

Η εξέταση μικροφωτογραφιών των δύο αντιτύπων που επισημαίνει ο Κατάλογος αυτός οδηγεί όχι μόνο στη διόρθωση και συμπλήρωση των πληροφοριών της E. Layton, αλλά και στην επισήμανση μιας άγνωστης βιβλιογραφικά έκδοσης, η οποία είναι, όπως θα δούμε, και η παλαιότερη και αυθεντικότερη από τις εκδόσεις του Απολλώνιου που γνωρίζουμε⁵.

*

1. Το πρώτο από τα δύο παραπάνω αντίτυπα, στο οποίο φαίνεται πως στηρίζεται τόσο η περιγραφή του Καταλόγου Εντύπων των Αμερικανικών Βιβλιοθηκών όσο και η περιγραφή της E. Layton, είναι ο Απολλώνιος του Yale⁶:

Το αντίτυπο έχει [2+4+]⁷58[+2] σελίδες. Στο εσωτερικό (verso) του εξωφύλλου υπάρχει το ex libris του William Stirling-Maxwell⁷, οι δύο πρόσθετες σελίδες που ακολουθούν είναι λευκές, ενώ στις επόμενες τέσσερις σελίδες, που προηγούνται της σελίδας του έντυπου τίτλου της έκδοσης, υπάρχουν: στην πρώτη σελίδα (recto), χειρόγραφο βιβλιογραφικό σημείωμα στα αγγλικά, του W. Stirling-Maxwell⁸: στη δεύτερη σελίδα, ανώνυμο χειρόγραφο σημείωμα στα

Greek»: 'Απολλώνιος [Colophon: In Vinegia, Per maestro Stephano da Sabio; ad instantia di M. Damian di Santa Maria. 1534. Nel mese di Marzo]/[59] p. 18 cm. / Signatures α-γ^{8δ}. / Various ascribed to Gabriël Kontianos and Konstantinos Temenos. / Imperfect: last (colophon) leaf wanting; colophon, as above, supplied from E. Legrand, Bibliographie hellénique, Paris, 1885, vol. 1, p. 219, no. 91 (cf. p. 289-291, no. 130) / NA 0355455/CtY OCl.

Είχα σημειώσει και αλλού, Νέα στοιχεία για ελληνικά έντυπα του 18. αιώνα: ενδείξεις του βενετικού αρχειακού υλικού, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 231-250, τις ανεξάντλητες ακόμα βιβλιογραφικές δυνατότητες που προσφέρουν οι «κλασικές» πηγές πληροφοριών (έντυποι και χειρόγραφοι κατάλογοι, δελτία βιβλιοθηκών, δημόσιο αρχειακό υλικό κτλ.) στον ερευνητή των πρώτων αιώνων του ελληνικού βιβλίου: τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ επιβεβαιώνουν τις σταθμίσεις εκείνες.

5. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Ντία Φιλιπίδη για την πρόθυμη πρακτική της βοήθεια. Επίσης, τον συνάδελφο Arnold F. van Gemert για πολύτιμες πληροφορίες του.

6. Yale University Library: Beinecke Rare Book and Manuscript Library, αριθ. 36.3.511.

7. Το ex libris φέρει δύο επιγραφές: Gang forward/I am ready (εξωτερική), και: Fax mentis/honestae gloria (εσωτερική).

Πρόκειται για τον τελευταίο, πιθανότατα, ιδιώτη κτήτορα του αντιτύπου, πριν αυτό περάσει στη Βιβλιοθήκη του Yale. Ο Sir William Stirling-Maxwell (1818-1878), Σκοτσέζος ιστορικός, τεχνοκριτικός, βιβλιογράφος και συλλογέας έργων τέχνης, σπούδασε στο Καίμπριτζ, ταξίδεψε στην Ισπανία, Ιταλία και Ανατολική Μεσόγειο, και ήταν ο πρώτος Βρετανός που αγόρασε έργα της ισπανικής ζωγραφικής του 16ου και 17ου αιώνα. Είχε έντονη ερευνητική και πανεπιστημιακή δραστηριότητα στη Σκωτία και το Λονδίνο: το 1872 ήταν πρόεδρος του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου. Πέθανε στη Βενετία, και στη μεταθανάτια έκδοση των έργων του (1891) περιλαμβάνονται ιστορικά, τεχνοκριτικά και βιβλιογραφικά μελετήματα και μονογραφίες. Βλ. πρόχειρα, *The Dictionary of National Biography... to 1930*, London 1939, σ. 1253: *Webster's Biographical Dictionary*, Springfield, Mass., 1972, σ. 1414.

8. Το δυσανάγνωστο, σε ορισμένα μέρη, σημείωμα είναι γραμμένο τον Ιούνιο του 1872 (δεν διορθώνω, γενικά, τα παραθέματα από τον Brunet): ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΩΡΑΙΟΤΑ ΤΗ/

Ancora inquis. Poëtae rubro-barbari est Con-
stantinus quidam. qui id scriptis anno cl. l. 13
mense Ianuario, ut ipse se se in fine testatur

«ΑΠΟΛΩΝΙΟΣ»

em. Bigot

Συνεχ. Κωνσταντίνου Κωνσταντινουπολίτου.

Ex domo Adriani d. 1513.

2. ~~Κωνσταντίνου Κωνσταντινουπολίτου~~ —

Joannis. Murr, 5

ΔΙΚΗΚΗΣΙΣ ΩΡΑΙΟΤΑΤΗΝ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ
 ΤΟΥ Θ'Η ΕΥΡΩ, ΡΙΜΑΔΑ

Rythmus

Μ
Ε
Ε

Εδόξαν τῆ ἰσοῦ χῆ, ὁ πόλλοι προσηκνοῦμα,
 ματαμουδοσι δάμαμα λόγον κελόν ναπούμα.

Δ ἰγνοιν αἰραιάτατιν· πουβάλθηκα νασύρα,
 ὁ ματῶν ἀπολάωνου, ἀφῆεν ἀπὸ τῶν τύρα.

νησιον

Π ὡς ἔφειρον ἡ τύχῃ του νατομβισανίσι,
 ἀπὸ τὰ ἴδια πρὶ κῆ, μακρὰ νατῶν ξεόσει.

Α' πὸ χῆ τῶν φῶσον, καὶ πᾶδες ἐκμῆθη,
 ἐτούτο τὸ σιναῖπιον· ποδίβλιω εἰς ταβύθη.

Κ αὶ πάλι ὁ κύκλος ἔφειψε, καὶ γίεσιν ἀπάνω,
 λοιπὸν ἀκούση θέλεται, τὸ πῶς ταυαθηβαύω.

Ο' ντεν ὁ κῆ ἔκαμιν ἀνατελι καὶ δύση,
 ἀνδρώποις ζῶα καὶ δειτῆρὰ, κοῦβαλον εἰς τῶν κήσιν.

Ε' κῆμαν καὶ τὴν αἰεσιμὸν, καὶ δῆνα νακμῆσι,
 κατὰ τῶν ἰδιότηταν, τῶν ἔχει ναρηνήσι.

Ν αυξάνουσι ναπληδέουσι, καὶ ναχερπεφασῶσι,
 καὶ αὐτοῦνκιν τῶν καρποφασίαν πάντα να τ' διγούσι.

Α' λλα τῶν φύσιν ἔχεισι, νάχουσι τῶν μυροδία,
 ἄλλα τῆς γύσις ἐμνοση· νάχουσι τῶν ἐβοδία.

Δ ἔλοιπονται τὸ λοιπονεῖς, τὸ δῦμεται να σώσει,
 καὶ ὅνα τόχει φισκῶν, τρέχει καὶ να τ' δώσει.

Ε' πῖς κινὰ κιάρεξει, καὶ δίδι τῶν ἀνδρώπων,
 νακῆμουσιν καρποφασία, μένα καὶ μάλον τρέπον.

Κ ατὰ τῶν γῶσιν ποῦ βρεθῆ, καὶ περῆξέ πουτυχένε,
 ναμιάξέ ἔργον αἰρετῆς, καὶ δῶς αὐτῶν τυχένε.

Λ οἰπὸν καὶ γὰρ ματοπωδῶ, ἡ ὄρεξί με σύρεν,
 καλὰ καὶ δεῖ τὸ δῦνομαι, πάλι σαυτῶν με φέρν.

Ν αηράφω τὸ βουλῆθηκα, καὶ ναταναθηβάλω,
 τῶνα γραμμῶν πούβηταις, κῆς ἔμα να τ' βάλω.

α ι ι

αγγλικά, από άλλο χέρι (βιβλιοθηκάριου, ίσως), με πληροφορίες για το αντίτυπο⁹ στην τρίτη σελίδα, παλαιότερο σημείωμα στα λατινικά¹⁰. Λευκές, τέλος, είναι οι δύο πρόσθετες σελίδες που ακολουθούν ύστερα από το έντυπο κείμενο της έκδοσης.

Το ελληνικό κείμενο του Απολλωνίου καταλαμβάνει 29 φύλλα (58 σελίδες). Το recto του φύλλου 1 είναι η σελίδα τίτλου (βλ. *εικ. 1*), το verso του ίδιου φύλλου είναι λευκό, ενώ το κυρίως κείμενο αρχίζει από το recto του φύλλου 2 (σελ. 3, βλ. *εικ. 2*) και φτάνει ως το verso του φύλλου 29 (σελ. 58).

Αριθμημένα, στο κάτω δεξιό μέρος τους, είναι μόνο τα φύλλα (recto) 2 (α II), 3 (α III), 4 (α IIII), 9 (β), 10 (β II), 11 (β III), 12 (β IIII), 17 (γ), 18 (γ II), 19 (γ III), 20 (γ IIII), 25 (δ), 26 (δ II), 27 (δ III). Δεξιά και πλάι στους αριθμούς αυτούς μεταγενέστερο χέρι έχει προσθέσει τις ενδείξεις, αντίστοιχα: α 2, α 3, α 4, β 1, β 2, β 3, β 4, Γ 1, Γ 2, Γ 3, Γ 4, δ 1, δ 2, καθώς επίσης και την ένδειξη α 1 στο μη αριθμημένο recto του φύλλου 1. Είναι φανερό, από τα τυπογραφικά «τετράδια», στα οποία αριθμήθηκαν μόνο τα μισά πρώτα φύλλα, ότι η έκδοση περιλάμβανε τρία δεκαεξασέλιδα και ένα δωδεκασέλιδο, ήτοι 30 φύλλα (60 σελίδες), από τα οποία λείπει τώρα το τελευταίο, όπου ίσως υπήρχε αρχικά και ο έντυπος κολοφώνας με τα βιβλιογραφικά στοιχεία της έκδοσης.

Η πρώτη σελίδα κειμένου (2^ς, βλ. *εικ. 2*) δίνει, ύστερα από διακοσμητική βινιέτα, τον πλήρη τίτλο του έργου: ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΩΡΑΙΟΤΑΤΗ, ΑΠΟΛΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΤΥΡΩ, ΡΙΜΑΔΑ, και τους πρώτους 28 στίχους (14 δίστιχα), ενώ η τελευταία σελίδα κειμένου (29^η) 30 στίχους (15 δίστιχα), που ακολουθούνται από την ένδειξη: ΤΕΛΟΣ. Καθεμιά από τις υπόλοιπες σελίδες (2^η-29^η) περιλαμβάνει 34 στίχους (17 δίστιχα). Τόσο η κατανομή τους ανά σελίδα, όσο και το σύνολό τους (1894), συμφωνεί απόλυτα με τα αντίστοιχα δεδομένα της παλαιότερης διαθέσιμης, ως πρόσφατα, έκδοσης του 1553.

Τα τυπογραφικά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν στο κείμενο δεν είναι, πάντως, όμοια με τα αντίστοιχα της έκδοσης του 1553, αλλά ανήκουν στον τύπο «Κ 2», ο οποίος χρησιμοποιήθηκε και σε άλλες εκδόσεις «λαϊκών» κειμένων της τρίτης και τέταρτης δεκαετίας του 16ου αιώνα¹¹.

ΑΠΟΛΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΤΥΡΩ ΡΙΜΑΔΑ. [Venetiis: circa 1500.]/ 4°. 4 sheets α-δ, or 29 leaves in all, not numbered. / Brunet i.350 (1860) in speaking of the ed-/ition of 1534, Constantini Cretensis Apollonii/ Tyrii *Vita, Graecis versibus exposita*. Venetiis/ per Stephano de Sabio 1534 a instantia de M./ Damian de Sancta Maria. 4°. ff. 30. Vend. 89 fr. 50/ 4me Vente De Bure, says it is very rare, but not/ the first, as Ma<i>ttaire and Panzer mention one/ of Venice of 1500 in 4°. adont l'existence n'est/ pas bien avérée». Peut etre place-t-on cette/ edition in 1500 parce que l'auteur Gabriel/ Contianos dit a la fin de ce «poëme qu'il/ l'a ecrit en l'an 1500, au mois de janvier/ dans l'isle de Crète». The *Bibl. Menarsiana*/ p. 33 No 2422 indicates one of Venice 1501. 4°. and/ La Monnoye from Du Verdier (art. Apollonius)/ one of Venice 1503. That of Venice, per Ch. di Zan-/ etti 1553. 4°. of 28 ff. not numbered, and that of 1603,/ and that of Venice 1642, and 1696 8°. are better known./ There is in Brit. Mus. 868. c. 7. a small edition 8°./ Venetiis 1778./ It seems to me that this copy must be of the edition of 1500, or at least of one <of> those of 1501, or 1503.

9. [In Greek: by Gabriel/ Contianos]/Rutgerus Rescius' copy/ printer at Louvain/ signature of Joh. Meursius/ Last leaf with colophon only/ probably lacking./? [Venice, Christ. de Zanetti/ 1553?]/ See Graesse I, p. 166: 'Απολώνιος/...

10. CONSTANTINI,/ De Rebüs/ APOLLONII/ Tyrii,/ POEMA/ Mixobarbarim./ VE- NETIIS/ Anno ().). Η επιγραφή ανήκει ίσως στον J. Meursius, βλ. παρακάτω, σημ. 18-19).

11. Βλ. E. Layton, Notes on some Printers and Publishers..., *ό.π.*, σημ. 2, σ. 124 κ.ε.

Ιδιαίτερα σημαντική για τη χρονολόγηση της έκδοσης, και για την πρώτη περίοδο των «κτητορικών» τυχών του αντιτύπου είναι η σελίδα τίτλου (βλ. εικ. 1)

Στο κέντρο της σελίδας, και κάτω από τον έντυπο τίτλο: Α΄ΠΟΛΩ΄-ΝΙΟΣ, υπάρχει το έντυπο σήμα του Ανδρέα Κουνάδη¹². Η «παραλλαγή» του σήματος πρέπει, ίσως, να τοποθετηθεί χρονικά ανάμεσα στην πρώτη γνωστή (και αρχική;) πλήρη μορφή της «parque parlante» του Κουνάδη, που διακοσμείται και από τις τέσσερις πλευρές από τριφυλλόσχημο πλαίσιο, με 19-23-19-23 άνηθ (Ωρολόγιον, 13.8.1524)¹³, και στη «μειωμένη» μορφή που αντιπροσωπεύεται στην πρώτη έκδοση της *Ιλιάδος* του Λουκάνη, όπου το τριφυλλόσχημο πλαίσιο, 17-17, έχει περιοριστεί στην πάνω και κάτω πλευρά του σήματος (Μάιος 1526)¹⁴· η έκδοση, λοιπόν, του Απολλώνιου ανήκει, πιθανότατα, στην περίοδο 1524-1526¹⁵.

Το στοιχείο αυτό είναι η πρώτη από μια σειρά έμμεσες ενδείξεις για την πρωιμότητα της έκδοσης. Άλλη έμμεση, αλλά αποφασιστική, ένδειξη παρέχει η σύγκριση του ίδιου του κειμένου του Απολλώνιου με το κείμενο μεταγενέστερων εκδόσεων του 16ου αιώνα (βλ. αναλυτικά, παρακάτω, 3).

Έμμεσες ενδείξεις για τη χρονολόγηση δίνουν και τα παλαιότερα από τα «κτητορικά» χειρόγραφα σημειώματα της σελίδας τίτλου, που συνθέτουν, παράλληλα, και την σχεδόν αδιάσπαστη εικόνα των τυχών του αντιτύπου του Yale ως τα τέλη του 17ου αιώνα:

Κάτω από το σήμα Κουνάδη υπάρχει το σημείωμα: Sum Rutgeri Rescii, 54[;] ann. orum. / Ex dono Adriani Branti., που οδηγεί στον Φλαμανδό ελληνιστή, τυπογράφο και εκδότη του Leuven (Louvain) Rutgerus Rescius (Rutger Ressen), δηλαδή στα χρόνια πριν από το 1545¹⁶.

12. Ό.π., σημ. 11· E. Follieri, ό.π., σημ. 2· Α. Πολίτη, ό.π., σημ. 2· Γ. Κεχαγιόγλου, *Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα, I*, ό.π., σημ. 1.

13. Βλ. E. Legrand, ό.π., σημ. 2, τ. 1, σ. 181 (αριθ. 71)· E. Layton, ό.π., σημ. 2.

14. Βλ. E. Follieri, ό.π., σημ. 2· Α. Πολίτη, ό.π., σημ. 2· Νικολάου Λουκάνη, *Ομήρου Ιλιάς, Βενετία, 1526* (εισαγ. Fr. R. Walton), Αθ., «Γεννάδειος Βιβλιοθήκη», 1979, σ. 35, 41.

15. Οριστικά συμπεράσματα μπορούν να προκύψουν μόνον ύστερα από μια συνολική εξέταση των σημάτων Κουνάδη στις εκδόσεις των χρόνων 1524 κ.ε. (εκδόσεις αδελφών Nicolini da Sabio και του Damian di Santa Maria, κ.ά.). Δεν μπόρεσα ακόμα να δω τον *Απόστολο* του Ιουλίου 1525 (Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, αριθ. 3791).

Η προηγούμενη έρευνα (βλ., π.χ., παραπάνω, σημ. 2, 14) έχει προωθήσει πολύ το ζήτημα, προβλήματα ωστόσο εξακολουθούν να υπάρχουν.

Δεν έχει διερευνηθεί, επίσης, η ενδεχόμενη σχέση του σήματος Κουνάδη με ανάλογα σήματα άλλων Ιταλών εκδοτών (όπως, π.χ., του P. De Quarengis - T. Tane (;), που παραθέτει ο M. Sander, *Le livre à figures italien depuis 1467 jusqu'à 1530*, τ. 5, Milano 1942, αριθ. 413).

16. Το σημείωμα δυσανάγνωστο. Ο R. Ressen (τέλη 15ου αιώνα - 2.10.1545), διδάκτορας των ελληνικών και καθηγητής (από το 1518) της ελληνικής γλώσσας στο

Στην περίοδο δεύτερο μισό του 16ου-τέλη του 17ου αιώνα οδηγούν τα βιβλιογραφικά σημειώματα μεταγενέστερων κτητόρων του αντιτύπου, στην ίδια σελίδα· κατά σειρά: κάτω από το σημείωμα του Rescius, η ένδειξη: εκ τῶν ἡφαιστίωνος (διαγραμμένη, κατόπιν, πάνω στο αντίτυπο), οδηγεί στον επίσης Φλαμανδό φιλόλογο και ουμανιστή Bonaventura Vulcanius (Bonaventura de Smet)¹⁷: από κάτω, η ένδειξη: Joannis Meursii, οδηγεί στον ακόμη πιο γνωστό Ολλανδό ουμανιστή, κλασικό φιλόλογο και ιστορικό Johannes Meursius (Jan de Meurs)¹⁸. Στον τελευταίο, πιθανότατα, και όχι στον Rescius, ανήκουν οι χειρόγραφες ενδείξεις στο recto της σελίδας που προηγείται, στο αντίτυπο, πριν από τη σελίδα τίτλου¹⁹, το χειρόγραφο σημείωμα στην κορυφή της σελίδας τίτλου: Auctor huius Poëmatis μεξοβαρβάρου est Con-/stantinūs quidam, qui id scripsit anno (|).|)/ mense Ianuario, ut ipse de se in fine testatūr., καθώς και μεμονωμένες χειρόγραφες σημειώσεις στα περιθώρια των φύλλων 2^r, 5^r, 29^v:

collegium trium linguarum του Leuven, ίδρυσε το τυπογραφείο του το 1529 (αρχικά μαζί με τον J. Sturm, κατόπιν μαζί με τον B. van Grave)· βλ. J. Fr. Foppens, *Bibliotheca Belgica...*, τ. 2, Bruxellis 1739, σ. 1089· Fr. A. Eckstein, *Nomenclator philologorum*, Leipzig 1871 (ανατύπ. Hildesheim 1966), σ. 466. Δεν κατόρθωσα να βρω στοιχεία για τον πρώτο (ενδεχομένως) κτήτορα του αντιτύπου, Adrianus Brantus ή Brantius (πιθανότατα Brant, Brandt ή Brantz). Τόσο το Adrianus όσο και το Brant/Brandt είναι, πάντως, πολύ συχνά ονόματα τόσο στην Γερμανία όσο και στις Κάτω Χώρες· βλ. *Bibliotheca Belgica*, ό.π., και IBN, *Index bibliographicus notarum hominum*, C. 23, Osnabrück 1974, σ. 12667 κ.ε.: με τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο Adrianus Brant(i)us είναι συγγενής ή απόγονος του γνωστού Γερμανοαλσατού νομικού και ουμανιστή Sebastian Brant (1457-1521), ποιητή του *Narrenschiff* (1494), που δρα κυρίως στο Στρασβούργο, στην Ελβετία και το Βέλγιο (Gand, 1520).

17. Ο B. de Smet (ή Smidt) από τη Brugge (30.6.1538-9.10.1614), καθηγητής των ελληνικών στο Leiden από το 1580, εκδότης, μεταφραστής και σχολιαστής πολλών αρχαίων και βυζαντινών κειμένων (από το 1575 κ.ε.) και φίλος του J. Meursius. Την ένδειξη α' Εκ τῶν ἡφαιστίωνος» τη χρησιμοποιεί ο ίδιος και σε χειρόγραφα του (π.χ. Leiden, cod. Vulc. 3, 5, 31, 59, 61)· βλ. W. Pökel, *Philologisches Schriftsteller-Lexikon*, Leipzig 1882 (ανατύπ. Darmstadt 1966), σ. 293.

18. Ο J. de Meurs από το Loozduinen (1579-1639), καθηγητής της ιστορίας (1610) και των ελληνικών (1611) στο Leiden, εκδότης και μελετητής πολλών έργων (1595 κ.ε.), πηγαίνει αργότερα (1625) στη Δανία, όπου και πεθαίνει. Είναι ο συντάκτης του *Glossarium graeco-barbarum* (1614), όπου χρησιμοποιείται και ο *Απολλώνιος*, με βάση, πιθανότατα, το αντίτυπο της έκδοσης του 1524-1526(;)· είναι γνωστό, επίσης, ότι στη βιβλιοθήκη του είχε και αντίτυπο του *Πένθους θανάτου* του 1528, το οποίο όμως δεν είχε την τύχη του αντιτύπου του *Απολλώνιου*, αλλά κατέληξε στη βιβλιοθήκη της Uppsala, μέσω του κόμη M.-G. De la Gardie (βλ., πρόχειρα, Γ. Θ. Ζώρα, *Πένθος θανάτου...*, Αθ. 1970, σ. 46-47).

Σημειώνω πως το γεγονός ότι στην 1η έκδ. του *Glossarium graeco-barbarum* (1610) δεν χρησιμοποιείται ο *Απολλώνιος* μπορεί να αποτελεί ένδειξη για τη χρονολόγηση της κτήσης του αντιτύπου του *Απολλώνιου* του 1524-1526(;) από τον Meursius.

19. Βλ. παραπάνω, σημ. 10.

εξηγήσεις ελληνικών λέξεων στα λατινικά (ριμάδα, αφέντης) ή διορθώσεις και χωρισμοί λέξεων στα ελληνικά (χέρη αντί χαίρει με μακαρίζουσιν αντί μεμακαρίζουσιν· αν εσφαλα αντί άνεσφαλα· άσ εν συμπαθη μένω αντί άσέν συμπαθημένω· έκαμα τó αντί έκαματό). Τέλος, στο μέσο της σελίδας τίτλου, πάνω από όλα τα άλλα «κτητορικά» σημειώματα, και από τη δεξιά πλευρά του σήματος Κουνάδη, υπάρχει η χειρόγραφη υπογραφή: em. Bigot, που οδηγεί στον Γάλλο λόγιο, ιστορικό και βιβλιόφιλο Emeric Bigot²⁰.

2. Το δεύτερο αντίτυπο, που αναφέρεται απλώς στον Κατάλογο Εντύπων των Αμερικανικών Βιβλιοθηκών, είναι ο Απολλώνιος της Δημόσιας Βιβλιοθήκης του Cleveland²¹.

Το αντίτυπο είναι δερματόδετο και έχει [4+]⁶⁰[+2] σελίδες. Στο εξώφυλλο υπάρχει, με χρυσά γράμματα, η ένδειξη: APPOLLONIUS. VINEGIA 1534, ενώ στο εσωτερικό μέρος (verso) του εξωφύλλου το έντυπο σήμα των βιβλίων της δωρεάς του John Griswold White στη Βιβλιοθήκη του Cleveland²². Οι δύο σελίδες του πρώτου φύλλου και η σελίδα verso του

20. Ο E. Bigot (1626-1689), από τη Rouen, κληρονόμησε και αύξησε πολύ τη σημαντική βιβλιοθήκη που είχε συστήσει, στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα, ο πατέρας του. Εκδότης του Βίου του Ιωάννη του Χρυσοστόμου του Παλλάδιου (1680) κ.ά., έκανε πολλά ταξίδια σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, για να πλουτίσει τις συλλογές του (ιδιαίτερα των ελληνικών χειρογράφων), είχε σχέσεις με τις Κάτω Χώρες, καθώς και αλληλογραφία με τον Du Cange, και με τον γιο τού G. J. Vossius (Vos, 1577-1649), και αξιόλογο, επίσης, συλλέκτη Isaac Vossius (1618-1688). Δεν ξέρουμε πότε ο Bigot απέκτησε το αντίτυπο του Απολλώνιου, ίσως από τους απογόνους του Meursius. Σημειώνω ότι τόσο ο Du Cange στο Γλωσσάριό του, όσο και ο G. J. Vossius στο έργο του *De historicis graecis* αναφέρονται στον Απολλώνιο. Με τον θάνατο του E. Bigot, η βιβλιοθήκη του πέρασε στον ανεψιό του Robert Bigot στο Παρίσι, και, ύστερα από τον θάνατο του τελευταίου (1692), στα χέρια πολλών βιβλιοπωλών του Παρισιού: ένας έντυπος κατάλογος της βιβλιοθήκης στα 1706 (*Bibliotheca Bigotiana seu Catalogus librorum...*, Paris 1706· στη σ. 155, αριθ. 2434, αναφορά και στο αντίτυπο του Απολλώνιου: *Constantinus de rebus Apollonii Tyrii*, Gr. *Venet.* 1500) αριθμούσε περισσότερα από 16.500 λήμματα, ενώ τα χειρόγραφα αγοράστηκαν για τη Βασιλική Βιβλιοθήκη και πέρασαν αργότερα στην παρισινή Bibliothéque Nationale· βλ. A. Giry, λήμμα «Bigot», *La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, Paris, χ.χ.έ., τ. 6, σ. 811.

21. Cleveland Public Library: John G. White Special Books, αριθ. W 381.327 - Sal 3 59109W.

22. The John Griswold White/ Collection of Folklore and/Orientalia. A Gift to the/ Cleveland Public Library (με κεφαλαία).

Ο J. G. White (1845-1928), νομικός και βιβλιόφιλος, ένας από τους οργανωτές, και ο κύριος δωρητής της Δημόσιας Βιβλιοθήκης του Cleveland (1884 κ.ε.), κληροδότησε μεγάλο αριθμό βιβλίων στο J. G. White Department of Folklore, Orientalia, and Chess της ίδιας βιβλιοθήκης· βλ. I. B. Roberts, *Biography of John Griswold White, The Gambit* 8,6 (Ιούν. 1930) 1-11· B. Bollenbacher, Cleveland Public Library, στο A. Kent - H. Lancour (εκδ.), *Encyclopedia of Library and Information Science*, τ. 5, New York 1971, σ. 197-205.

ΔΙΗΓΗΣΙΣ ὨΡΑΙΟΤΑΤΗ, ἈΠΟΛΩΝΙΟΥ
ΤΟΥ ἘΝ ΤΥΡῶ, ΡΙΜΑΔΑΤ

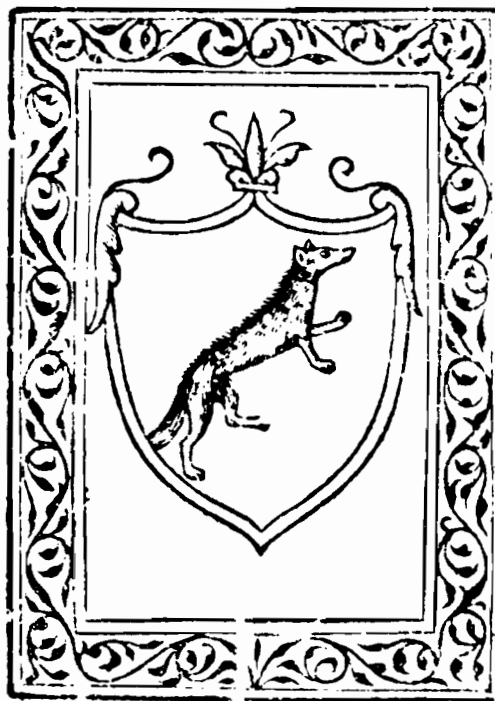
59109W

724813 / 45753

Προδῶσαι τῆ ἰησοῦ χϛ, ὁ πολλοὶ προσκισσοῦμε,
 μαλαμυδοσει δῦναμιν λόγον καλὸν ναπούμε.
Δίηγητι ὠραιώτατι. που βαλθηκα νασύρω.
 ὁ μαρὸν ἀπολωνιον, ἀφού τι ἀπὸ τῶ τυρω.
Πὼς ἔφερον ἡ τύχη του νατονε βασιάνει,
 ἀπο τὰ ἴδια πατεικα, μακρὰ ναρὸν ξεείσει.
Ἀπὸ χϛ τῶ φρώσιν, καὶ πόδες ἐκικῆθη,
 ἐτούτο ῥ σιωαύπον, πόδι βίλι εἰς τα βύθη.
Καὶ πάλι ὁ κύκλος ἔφρεψε, καὶ γύρισεν ἀπάνω,
 λοιπὸν ἀκούση θέλεται, ῥ πῶς ταναθηβαίω.
Ὀντεν ὁ κῆ ἔκασον ἀνάτολή καὶ δύση,
 ἀνθρώπους ζωα καὶ δέντρα, κίβαλον εἰς τῶ κτίσιν.
Ἐκασον καὶ ῥν ὠροισμὸν, καὶ δένα νακλήση,
 κατὰ τῶ ἰδιότηταν, τὴν ἔχει ναχηνήση.
Ναι ξάουσι ναπληθένουσι, καὶ ναχερπο φρεῦσι,
 καὶ αὐτοῦν τῶ τῶν χερπο φρεῖαν πάντα να τὴν διγούσι.
Ἀλλὰ τὴν φύσιν ἔχουσι, ναχου τὴν μυρροδία,
 ἄλλα τῆς γεῦσις ἴμωσι, ναχου τὴν εβροδία.
Δὲ λοιπο τας ῥ λοιπονείς, ῥ δάμεται να σώσει,
 καὶ θ' ὄνα τόχει φισκὸν, τρέχει καὶ να ῥ δώσει.
Ἐπὶς κηνὰ κήρεξεί, καὶ διὰ τῶν ἀνθρώπων,
 ναχάμωσι να χερπο φρεῖα, μίνα καὶ μάλον τρέπον.
Κατὰ τὴν γῶσιν ποῦ βρεθῆ, καὶ ποχεξεί που τυχεῖς,
 να μάσει εἰς γον ἀρετῆς, καὶ δῶς αὐτὸς τυχεῖς.
Ποιποὶ καὶ γὰρ για το πωδῶ, ἡ ὄριξήμα σύρει,
 καλὰ καὶ δὲν ῥ δάμεται, πάλι. καὶ τῶμα φέρει.
Ναχάψω ῥ βουλήθηκα, καὶ να ταναθηβαίω,
 τοδὰ γρημμοῦω πούβι τας, καὶ ρῆμα να ῥ βάλω.

α 2

ΑΠΟΛΩΝΙΟΣ

Εικ. 4. Cleveland Public Library, Απολλώνιος (1534), 1'

In Vinegia, per maestro Stephano da Sabio:
a infantia di M. Damian di fanta
Maria. 1534. nel mese
di Marzo .

Εντίχσι παρὰ Στεφάου τῆ Σαβίεως.

α φ λ δ'. μηνι μαρτίω.

Εικ. 5. Cleveland Public Library, Απολλώνιος (1534), 30'

δεύτερου φύλλου από τα δύο, πρόσθετα ίσως, αρχικά φύλλα είναι λευκές, ενώ στο recto του δεύτερου φύλλου είναι επικολημένο χειρόγραφο βιβλιογραφικό σημείωμα²³. Λευκές είναι και οι δύο σελίδες του τελευταίου, πρόσθετου ίσως και αυτού, φύλλου του βιβλίου.

Το ελληνικό κείμενο του *Απολλώνιου* καταλαμβάνει 30 φύλλα (60 σελίδες). Το recto του φύλλου 1 είναι η σελίδα τίτλου (βλ. *εικ.* 4), το verso του ίδιου φύλλου είναι λευκό, ενώ το κυρίως κείμενο αρχίζει από το verso του φύλλου 2 (σελ. 3, βλ. *εικ.* 3) και φτάνει ως το verso του φύλλου 29 (σελ. 58). Το recto του φύλλου 30 περιλαμβάνει τον κολοφώνα (βλ. *εικ.* 5), ενώ το verso του ίδιου φύλλου είναι λευκό.

Αριθμημένα, στο κάτω δεξιό μέρος τους, είναι μόνο τα φύλλα (recto) του πρώτου, δεκαεξασέλιδου, «τετραδίου» (δεν φέρει αρίθμηση η σελίδα τίτλου, αλλά τα υπόλοιπα δεκαπέντε φύλλα φέρουν τις ενδείξεις α 2-α 15).

Η πρώτη σελίδα κειμένου (2', βλ. *εικ.* 3) δίνει, ύστερα από διακοσμητική βινιέτα, τον πλήρη τίτλο του έργου: ΔΙΗ' ΓΗΣΙΣ Ω' ΡΑΙΟΤΑ 'ΤΗ, Α' ΠΟΛΩΝΙ' ΟΥ/ ΤΟΥ' Ε' Ν ΤΥ' ΡΩ, Ρ' ΙΜΑ' ΔΑ, και τους πρώτους 28 στίχους (14 δίστιχα), ενώ η τελευταία σελίδα κειμένου (29') 30 στίχους (15 δίστιχα), που ακολουθούνται από την ένδειξη: ΤΕ' ΛΟΣ. Καθεμιά από τις υπόλοιπες σελίδες (2'-29') περιλαμβάνει 34 στίχους (17 δίστιχα). Τόσο η κατανομή τους ανά σελίδα, όσο και το σύνολό τους (1894), συμφωνεί απόλυτα με τα αντίστοιχα δεδομένα της έκδοσης του 1553, αλλά και της έκδοσης του 1524-1526(;) που περιγράφηκε παραπάνω, βλ. 1.

Ο τύπος των τυπογραφικών στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν στο κείμενο είναι ίδιος με εκείνον που χρησιμοποιήθηκε στην έκδοση του 1524-1526(;), αλλά και στην πρώτη διαθέσιμη έκδοση του *Απόκοπου*, του 1534 (τύπος «Κ 2»).

Η σελίδα τίτλου (βλ. *εικ.* 4) φέρει, κάτω από τον έντυπο τίτλο: Α' ΠΟΛΩ' ΝΙΟΣ, το έντυπο σήμα του Ανδρέα Κουνάδη. Η «παραλλαγή» του σήματος είναι όμοια με εκείνη της αντίστοιχης σελίδας τίτλου στον *Απόκοπο* του 1534²⁴, όχι όμως και όλα τα κεφαλαία στοιχεία του τίτλου (διαφέρει, π.χ., το κεφαλαίο Π, που είναι όμοιο με το αντίστοιχο γράμμα του τίτλου των εκδόσεων του *Απολλώνιου*, 1524-1526(;) και 1553).

Η χρονολόγηση και τα άλλα βιβλιογραφικά στοιχεία της έκδοσης παρέχονται από τον έντυπο κολοφώνα, στο μέσο περίπου του φύλλου 30' (βλ. *εικ.* 5): In Vinegia, per maestro Stephano da Sabio: / a instantia di M. Damian di santa / Maria. 1 5 3 4. nel mese / di Marzo. / E' νετήσι παρά Στεφάνου του Σαβιέως. / αφλδ'. μηνι μαρτίω). Τόσο η σύνθεση όσο και τα τυπογραφικά στοιχεία του κολοφώνα συμπίπτουν ακριβώς με τα αντίστοιχα του κολοφώνα του *Απόκοπου* του 1534²⁵.

3. Η σύγκριση του κειμένου των δύο εκδόσεων του *Απολλώνιου*, που περιγράφηκαν παραπάνω, με το κείμενο της επόμενης γνωστής έκδοσης του έργου (1553) επικυρώνει την προτεραιότητα της έκδοσης που περιγράψαμε εδώ πρώτη (βλ. 1). Παράλληλα, επιβεβαιώνει γνωστούς κανόνες της παράδοσης των έντυπων εκδόσεων της «λαϊκής» μας λογοτεχνίας, ως τον 18ο αιώνα: την «τυπογραφική/γραφηματική» συντηρητικότητα των στερεότυπων επανεκδό-

23. Apollonius de Tyr/ Constantini Cretensis Apollonii/Tyrii Vita, Graecis versibus exposita./ In Vinegia, per maestro Stephano da/ Sabio a instantia di M. Damian/ di santa Maria 1534. 4to./ Extremely rare, Venitian Morocco./ gilt leaves, by Iewijs.

24. Βλ. *Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα*, 1, ά.π., σημ. 1, σ. 47.

25. *Ό.π.*, σημ. 1, σ. 63.

σεων, τις σποραδικές ορθογραφικές διορθώσεις των επανεκδόσεων, αλλά και τη σταδιακή, ανεπαίσθητη συνήθως, χειροτέρευση του κειμένου σε ουσιαστικά σημεία του.

Παραθέτω παρακάτω τις σημαντικότερες γραφικές, ορθογραφικές κ.ά. διαφοροποιήσεις των τριών «πρώτων» εκδόσεων στις δύο πρώτες σελίδες του κειμένου τους (ή των 62 πρώτων στίχων του Απολλώνιου)²⁶:

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1524-26(;)	ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1534	ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1553
φ 2 ^ο : βινιέτα με δύο σειρές φυτικής διακόσμησης	βινιέτα με τρεις σειρές φυτικής διακόσμησης, παραλλαγή της προηγούμενης	βινιέτα με εντελώς διαφορετική παράσταση
τίτλος: ΤΟΥ [~]	ΤΟΥ [~]	ΤΗΥ [~]
κείμενο: τυπογρ. στοιχεία «Κ 2»	τυπογρ. στοιχεία «Κ 2»	τυπογρ. στοιχεία «DS 3»
στ. 1: αρχικό καλλιγραφικό Μ με δύο φυτικές έλικες, πάνω και κάτω	αρχικό καλλιγραφικό Μ με μία φυτική έλικα κάτω, και σταυρό πάνω	αρχικό καλλιγραφικό Μ με μία φυτική έλικα κάτω, και σταυρό πάνω
» 1: πρόσκυνου [~] με	πρόσκυνου [~] με	πρόσκυνου [~] με
» 3: νασύρω,	νασύρω.	νασύρω.
» 5: έφερην	έφερην	έφερνεν
» 6: πρι'κά	πατρικά	πατρικά
» 7: ζρω'σιν	ζρω'σιν	ζαύρωσιν
» 8: έτούτο	έτούτο	έτούτο
» 8: συνάντιον.	συνάντιον,	συνάντιον,
» 11: Ο'ντεν	Ο'ντεν	Οντεν
» 11: κζ	κζ	κύριος
» 12: καίβαλεν	καίβαλεν	κέβαλεν
» 13: Ε'καμεν	Ε'καμεν	Εκάμεν
» 15: καρποφοροῦσι	καρποφοροῦσι	καρποφοροῦσι
» 16: αὐτοῦνην	αὐτοῦνην	αὐτοῦνην
» 16: Ϝ	τήν	τήν
» 17: Α'λλα	Α'λλα	Αλλά
» 18: γεῦσις	γεῦσις	γεῦσις
» 21: Ε'τις	Ε'τις	Ετις
» 21: τῶν	τῶν	Ϝ
» 24: ναμίαζει	ναμίαζει	ναμία
» 26: σαυτῶ	σαυτῶ	σαυτου
» 28: ῥήμα	ῥήμα	ῥήμα
φ 2 ^ο κάτω: α Π	α 2	ἀπολώ. α 2
στ. 29: βλέπεσε μήν ἀπλώσις	βλέπεσε μήν ἀπλώσεις	βλέπεσε, μήν ἀπλώσεις

26. Δεν σημειώνω, π.χ., τις διαφορές που προκύπτουν από τη χρήση του συμπλέγματος των ενωμένων γραμμάτων ει, που αραιώνει σταδιακά καθώς προχωρούμε στις νεότερες εκδόσεις (στ. 23, 24, 25, 26, 28, 32).

» 32: ναβάλεις εἰς	ναβάλει εἰς	ναβάλει εἰς
» 32: αὐτῶ	αὐτῷ	αὐτῷ
» 33: ὄρεξην	ὄρεξιν	ὄρεξιν
» 33: βιάζει,	βιάζει.	βιάζει.
» 34: ναμουτα	ναμουτα	νάμουτά
» 36: τους	τους	τος
» 37: σαυτοῦνον	σαυτοῦνον	σαυτοῦνον
» 40: τηγάν	τηγάν	τηγάν
» 41: πούπετα	πούπετα	πούπεθα
» 44: σῶσω	σῶσω	σῶσω
» 46: ἐβρίσκετον.	ἐβρίσκετον,	ἐβρίσκετον
» 47: ἀντιοχίαν	ἀντιοχίαν	ἀντιοχείαν
» 51: κ̄ξ	κ̄ξ	κύριος
» 52: πουνατονε	πουνατονε	πουνάτονε
» 53: Α'ρχησε	Α'ρχησε	Αρχησε
» 54: κήθελε	κήθελε	κῆθελε
» 55: Α'με	Α'με	Αμε
» 55: κ̄ξ τῆ	κ̄ξ τῆ	κύριος τῆ
» 57: κει γυναίκα του	κεῖ γυναίκα του	κεῖ γυναίκα του
» 60: πρᾶ'	πρᾶ'	πατέρα

*

Συμπεράσματα: Πριν από την έκδοση του 1553 υπάρχουν τουλάχιστο δύο εκδόσεις του *Απολλώνιου*, και όχι μία, όπως πιστεύαμε ως σήμερα. Η έκδοση της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Yale, που έχει περιγράψει η E. Layton, δεν είναι του 1534, αλλά τυπώθηκε πιθανότατα μέσα στο διάστημα 1524-1526, ενώ το μόνο γνωστό αντίτυπο της έκδοσης του 1534 σώζεται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη του Cleveland, και πρωτοπαρουσιάζεται εδώ.

Εξακολουθούμε να μη γνωρίζουμε αν έχουν βάση ορισμένες παλαιότερες, έμμεσες πληροφορίες για εκδόσεις των χρόνων 1501 και 1503: αν και αυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί —όταν, μάλιστα, σκεφτούμε το έντονο εκδοτικό ενδιαφέρον για τις «εθνικές» μορφές της Ιστορίας Απολλωνίου σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες κατά τα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα²⁷—, οι ιδιαιτερότητες στην εμφάνιση και ανάπτυξη του νεοελληνικού έντυπου λογοτεχνικού βιβλίου κάνουν τη δυνατότητα αυτή μάλλον απίθανη. Αντίθετα, τα δεδομένα της περιόδου 1519-1526 είναι ευνοϊκότερα και διαφορετικά: εξακολουθούμε, φυσικά, να μην έχουμε πολλά στοιχεία για την περίοδο 1519-1524, όσο και αν βρίσκουμε δυσεξήγητο το γεγονός να είναι μεμονωμένο απλώς φαινόμενο η πρώτη μαρτυρημένη έκδοση του *Απόκοπου* (1519). Οπωσδήποτε,

27. Βλ., πρόχειρα, S. Singer, *Apollonius von Tyrus*, Halle 1895 (ανατ. Tübingen 1974): L. Denecke, «Apollonius von Tyrus», *Enzyklopädie des Märchens*, τ. 1, Berlin-New York 1977, στ. 667-674.

πάντως, με τα στοιχεία που διαθέτουμε τώρα, ο ενδιάμεσος «ποσοτικά» (από την άποψη του όγκου των εντύπων) κρίκος ανάμεσα στα ισχνά φυλλάδια του *Απόκοπου* και του *Πένθους θανάτου* (1519, 1524) και στην ογκώδη *Ιλιάδα* του Λουκάνη ή τα ακόμη μεταγενέστερα *Αλέξανδρος ο Μακεδών* και *Θησις* (1526, 1529) πρέπει να είναι ο *Απολλώνιος* του αντιτύπου του Yale (ίσως μεταξύ 1524-1526). Η έλλειψη του κολοφώνα δεν επιτρέπει, βέβαια, για την ώρα, άλλες δυνατές υποθέσεις, π.χ. για τον ενδεχόμενο επιμελητή της έκδοσης, που θα μπορούσε να είναι και ο ιδιαίτερα δραστήριος στην περίοδο αυτή Ζακυνθινός Δημήτριος Ζήνος. Αντίθετα, η ταυτόσημη ένδειξη για τον «στιχουργό» του *Απολλώνιου*, στην τελευταία σελίδα των εκδόσεων του 1524-1526(;) και 1534 επιβεβαιώνει την παράδοση της έκδοσης του 1553 και δείχνει ότι η έντυπη αναφορά στον Κωνσταντίνο Τέμενο (γεν. *Τεμένω*: δηλ. Τεμένου, -ους(;;), Demeño;) απαντά ήδη από την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα.

Η έκδοση του 1534 «συντονίζει» τα δεδομένα της προηγούμενης έντυπης λογοτεχνικής δραστηριότητας, αφού, μαζί με τον *Απόκοπο* του ίδιου χρόνου, τυπογράφου και εκδότη, επιβεβαιώνει και την «εμπορική» συμπόρευση δύο μοιειδών (κρητικών και αφηγηματικών) κειμένων²⁸.

Το αυθεντικότερο από τα γνωστά, τώρα, κείμενα της έντυπης παράδοσης του *Απολλώνιου* αντιπροσωπεύεται από την έκδοση του 1524-1526(;;). Επομένως, στην έκδοση αυτή, και όχι στις επόμενες, θα πρέπει να στηριχτεί η συγκριτική εξέταση της συνολικής παράδοσης του έργου (χειρόγραφης και έντυπης), που θα οδηγήσει στη ζητούμενη πρώτη κριτική έκδοση της Ριμάδας του *Απολλώνιου*²⁹.

Η «πρώιμη» απαρχή των εκδόσεων του *Απολλώνιου* και η χρήση του κειμένου από πολλούς Ευρωπαίους ελληνιστές του 16ου και 17ου αιώνα φανερώνουν, τέλος, τόσο την αξιοσημείωτη ελληνική συμμετοχή στο ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την περιπετειώδη διήγηση του Απολλώνιου και την προσοχή εκδοτών και κοινού απέναντι σε ένα ώριμο έργο της Κρητικής λογοτεχνίας, όσο και τη συμβολή της Ριμάδας στη λεξικογραφική και γραμματολογική ενημέρωση των ξένων λογίων πάνω στη νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία³⁰.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

28. Η συμπόρευση αυτή επιβεβαιώνεται, με τα στοιχεία που διαθέτουμε ως τώρα, μία ακόμη φορά μέσα στον 16ο αιώνα (*Απόκοπος* και *Απολλώνιος* του 1553).

29. Ορισμένες από τις αρχές της σχεδιαζόμενης αυτής έκδοσης εκτίθενται στην υπό δημοσίευση ανακοίνωσή μου «Για μια νέα έκδοση του *Απολλώνιου*: Παρατηρήσεις και προτάσεις», βλ. παραπάνω, σημ. 3.

30. Εκτός από όσους αναφέρθηκαν με αφορμή την έκδοση του 1524-1526(;;), θυμίζουμε την προσοχή του Martinus Crusius (αντίτυπα των εκδόσεων 1553, 1564, 1579), καθώς και άλλων ουμανιστών και βιβλιογράφων, όπως π.χ. του εκδότη των έργων του M. Velselus, Christophorus Arnoldus (1682), και αργότερα των M. Maittaire, G. W. Panzer, κ.ά.

Η ΑΥΤΟΓΡΑΦΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΟΡΥΔΑΛΛΕΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗ

Στη δεύτερη έκδοση του πολύτιμου βιβλίου του για τη φιλοσοφική παιδεία στα Βαλκάνια ο αείμνηστος Κλεόβουλος Τσούρκας δημοσίευσε από τον κώδ. αρ. 974 της Ρουμανικής Ακαδημίας τη μοναδική ως τώρα αυτόγραφη και πρωτότυπη επιστολή του Θεόφιλου (Θεοδόσιου) Κορυδαλλέα προς τον Ιωάννη Καρυοφύλλη, τον γνωστό διδάσκαλο της Πατριαρχικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη¹. Επειδή όμως η πρώτη έκδοση αυτού του ενδιαφέροντος κειμένου υπήρξε πλημμελής, επιβάλλεται η επανέκδοσή του, όπως επισημαίνει και ένας τουλάχιστον κριτής του βιβλίου του Τσούρκα, ο Λίνος Γ. Μπενάκης, αν και ο ίδιος διόρθωσε τα «σοβαρότερα λάθη»². Με βάση το πανομοιότυπο που επισυνάπτει ο Τσούρκας επιχειρείται εδώ διπλωματική έκδοση αυτού του εγγράφου. Αλλά πρώτα λίγα λόγια για το περιεχόμενό του.

Η επιστολή, γραμμένη στην Αθήνα στις 7 Ιανουαρίου άγνωστου έτους —πάντως κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του Κορυδαλλέα (1642-1646), όταν ως επίσκοπος πρώην Ναυπάκτου έχει αποσυρθεί στην ιδιαίτερη πατρίδα του— φέρει την εξής εξωτερική επιγραφή: *Εἰς τὰς τιμίας χεῖρας τοῦ εὐγενεστάτου καὶ λογιωτάτου ἀνδρὸς κυρίου Ἰωάννου τοῦ Καρυοφυλλου* (διορθωμένο από -φλλη) *εὐτυχῶς δοθεῖν τοῦ διδασκάλου*. Ο επιστολογράφος απαντώντας σε γράμμα του Καρυοφύλλη τον ευχαριστεί για ένα ζευγάρι γυαλιά και τον πληροφορεί ότι θα ικανοποιήσει αίτημά του για κάποια συγγράμματα. Αδυνατώντας, συνεχίζει, εξαιτίας των αρθριτικών του να ανταποκριθεί σε πρόσκληση αντιπροτείνει να έρθει ο Καρυοφύλλης στην Αθήνα παίρνοντας μαζί του το *Ὅργανον* του Αριστοτέλη —μαζί με τα σχόλια και τη μετάφραση του Ιουλίου Πατσίου— και τα «συγγράμματα των Ιησουϊτών» για το *Περὶ οὐρανοῦ* του Σταγίριτη.

Και τώρα το κείμενο σε διπλωματική έκδοση (διορθώνεται σε λίγα σημεία

1. Βλ. Cl. Tsourkas, *Les Débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Korydalée (1570-1646)*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου], Θεσσαλονίκη 1967, παράρτημα 9, σ. 375-77, όπου και ένθετο πανομοιότυπο και των δύο όψεων του εγγράφου. Γενικότερα για τη σημαντική συλλογή επιστολών που συναπαρτίζουν αυτόν τον κώδικα της Ρουμανικής Ακαδημίας πρβ. N. Camariano, *Catalogul Manuscriselor Grecești*, τ. II, Βουκουρέστι 1940, σ. 72 κ.ε. Πρβ. επίσης Σπ. Λάμπρο, *N. Ελλην.* 4 (1907) 206 κ.ε.

2. *Ελληνικά* 23 (1970) 403-4. Χρειάζεται να επανεκδοθούν και τα άλλα κείμενα που δημοσιεύει ο Τσούρκας. Ανάμεσά τους αντίγραφο και μιας άλλης επιστολής του Κορυδαλλέα, προς τον Σκαρλάτο, την οποία επιφυλάσσομαι να επανεκδώσω, όταν αποκτήσω φωτογραφία του χειρογράφου.

η στίξη και γράφονται με κεφαλαία ορισμένα αρχικά γράμματα, ενώ στο κριτικό υπόμνημα καταχωρίζονται μόνο τα εντελώς απαραίτητα):

Θεοδόσιος Κορυδαλλεύς προς Ιωάννη Καρυοφύλλη στην [Κωνσταντινούπολη]
Επιστολή πρωτότυπη και αυτόγραφη. Αθήνα, 7 Ιανουαρίου [1642-1646]

(κώδ. αρ. 974, φ. 7, της Ρουμανικής Ακαδημίας)

Ἀνδρῶν ἄριστε καὶ λογίων εὐγενέστατε κύριε Ἰωάννη, τέκνον
ἐν κ(υρί)ῳ ἀγαπητὸν τῆς ἐμῆς ταπεινότητος,
χάρις εἶη σοὶ καὶ εἰρήνη παρὰ θεοῦ.

† Πολλὴ χάρις γένοιτο τῇ μακαρίᾳ προνοίᾳ, ὅτι ἠξίωσε καὶ ἡμῖν ἐπιλαῦσαι σπινθῆρα εὐφροσύνης ἐν οὕτω κατηρεῖ⁵ τῷ καιρῷ καὶ ἐν τοσοῦτοις προελθοῦσι τοῖς λυπηροῖς, ὡς ὄφειλε καὶ παρελθοῦσι. Καὶ τό γε ἡδῖον ἐμοί, ὅτι αὐτὸς⁶ γέγονας τηληκαῦτης εὐθυμίας ἐμοὶ προμυθεῦς τε καὶ πάροχος. Ἔστι γὰρ ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ τὸ τερπνότερον⁷ εἰς ἀπόλαυσιν, καὶ εἰς ἐδζῶταν τὸ χρησιμώτατον, ἢ ὀπτική δύναμις. Καθ' ἣν ὠνησας ἡμᾶς ὅσον εἰπεῖν βούλει⁸ μετὰ τῶν γραμμάτων συναποστείλας μοι τοὺς ὀπτικοὺς ὑάλους πῶς δοκεῖς ἐμοὶ πρὸ πολλοῦ περιποθήτους διὰ τε⁹ τὴν ἡλικίαν καὶ τὸ ἐπάγγελμα. Τὸ τῆς παροιμίας ἔφην αὐτοὺς δεξάμενος, ὄστρακον μεταπέπτωκεν, καὶ τύχης με¹⁰ ταβολὴν τὸ γενόμενον ὠήθη ἐπὶ τὰ κρείττω. Καὶ γένοιτο ἡμῖν παρὰ θεοῦ ἀγαθοῦ ἀγαθὸν τὸ οἰώνισμα. Μυ¹¹ρίας τε ἀνέπεμψα πρὸς θεὸν εὐχαριστίας ἐν τῷ παρατίκῳ καὶ ὑπὲρ ὑμῶν αὐτῶν εὐχάς. Καὶ ἔσθ' ἂν τοὺς¹² ὑάλους πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ τὰς εὐχὰς ἐπὶ γλώττης ἔσομαι φέρων, ἀλλὰ καὶ σπουδάσω τὰ δυνατὰ¹³ εἰς ἔργον ἀγαγεῖν τὴν περὶ τῶν συγγραμμάτων σου αἴτησιν. Ἡνόχησα τὰ κιβώτια ἐν οἷς κατατίθεται τὰ¹⁴ συγγράμματα καὶ ἔτυχον μὲν τινῶν, τεύξομαι δὲ καὶ τῶν ἐπιλοιπίων τυχόν. Καὶ προμυθήσομαι τὰ δυνατὰ,¹⁵ ἵνα ταῦθ' ἔχῃς καθ' ἣν γέγραφας ἡμέραν ἀναστάσιμον. Περὶ πολλοῦ ἐν τοῖς πρὸς ἐμὲ σοῦ γράμ¹⁶μασιν ποιεῖς τὴν ἀφιξίν τῆν-ἡμετέραν πρὸς ὑμᾶς καὶ ἀσχάλλεις ὅτι μὴ δύνασαι συνελθεῖν καὶ ὁμιλῆσαι ἡμῖν¹⁷ καὶ τὴν δυνατὴν ἔτι προσθήκην τε καὶ ἐπίδοσιν ποιῆσαι περὶ φιλοσοφίαν. Ἐγὼ μὲν οὐκ ἔχω μὴ ἐπα¹⁸νεῖν τὴν προαίρεσιν καὶ ἐν μεγάλῳ τίθεσθαι τὴν περὶ ἐμὲ σοῦ διάθεσιν, ἀλλὰ μὴ δυνάμενος τὸν πόθον¹⁹ τὸν ὑμέτερον εἰς ἔργον ἀγαγεῖν, κωλύμενος ὑπὸ τῆς νόσου τῆς ἀρθρήτιδος, γνώμην περὶ τούτου εἶσεν²⁰ ἐγκεῖν σοὶ ἔδοξε. Πρὸς ἡμᾶς καταίρουσιν αὐτόθεν συχνοὶ εἰς ὄνομα ἐξάρχων καὶ ἄλλως π(ατ)ριαρχικῶν²¹ ἀνδρῶν, οἵτινες καὶ χρηματισμὸν ποιοῦνται καὶ τὸν τόπον ἱστοροῦσιν ἄξιον θεᾶς ὄντα τὰ πολλὰ καὶ εἴ τι²² ἄλλο ἐν ἐφέσει αὐτοῖς ἐστὶν ἐκτελοῦσιν. Ὑμῖν δὲ

7 ἀντὶ βούλει διαβάζει τάχος ο Μπενάκης, κενό ο Τσούρκας 9 ὄστρακον μεταπέπτωκεν
πρβ. Διογεν. VI 95 (Corpus Pat. Gr. I 285) 15 ἔχῃς διορθωμένο ἀπὸ ἔχεις

τοῦτο καὶ ῥᾶον ἐστὶ γενέσθαι καὶ ἐπ' ὠφελέστερον. Πολλὰ²³ πάντως ἦν προσλαβεῖν (εἰ γένοιτο) καὶ προσπορίσασθαι τῶν φιλοσοφίας καὶ ἄλλων, ἂν οὕτω δόξῃ. Κόμισον²⁴ μετὰ σὲ αὐτοῦ τὸ Ὀργανον εἰς Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, μετὰ τοῦ Ἰουλλίου Πατζίου σχολίων τε καὶ με²⁵ταφράσεως, καὶ τὰ τῶν Ἰεζουητῶν συγγράμματα εἰς τὰ Περί οὐρανοῦ, ὅτι χρήσιμα ὑμῖν ἔσται ἐν οἷς²⁶ ὀψόμεθα. Ταῦτα ἐγὼ σοῦ θ' ἔνεκε καὶ ἡμῶν ἐπωφελέστατα γινώσκω, διὸ καὶ γράφω καὶ ὅλη ψυχῇ προτρέπω.²⁷ αὐτὸς δὲ μὴ ἀποκνήσης ἐπιμελέστερον ἐπισκέψασθαι καί, εἰ μὴ τι ἐμποδῶν, ἐκτελέσαι. Καὶ ἔβρωσο εὐφραϊνόμενος²⁸ ἐν πάσῃ χαρᾷ. Ἀθήνηθεν Ἰουναρίου ζ'.

²⁹ Ἐν ἀρχιερεῦσι Θεοδόσιος ὁ Κορυδαλλεύς

23 εἰ διορθωμένο ἀπὸ ἡ (ἴσως καὶ ἀντίστροφα) 24 Πατζίου διαβάζει ο Τσοῦρκας, συμφωνεῖ, φαίνεται, ο Μπενάκης 25 χρήσιμα ἴσως διορθωμένο ἀπὸ χρήσιμα 26 ἴσως γὰρ πᾶνω ἀπὸ το ταῦτα 27 ἐπισκήψασθαι διαβάζουν ο Τσοῦρκας καὶ ο Μπενάκης

Ἡ ἐπιστολὴ παρά τα προφανῆ ορθογραφικὰ λάθη δὲν παρουσιάζει ἐρμηνευτικὰς δυσκολίες. Το μόνο που θα μπορούσε νὰ συζητηθεῖ εἶναι το πού στέλνεται, ἀφοῦ ἡ διεύθυνση τοῦ παραλήπτη δὲν ἀναγράφεται. Σχετικὸς υπαινιγμὸς γίνεται κυρίως στους στ. 20 κ.ε. (*Πρὸς ἡμᾶς καταίρουσιν αὐτόθεν* κτλ.). Ἀπὸ το χωρίο αὐτὸ ο πρῶτος ἐκδότης εικάζει ὅτι ἡ ἐπιστολὴ στέλνεται στη Βλαχία, ὅπου συνεπῶς πρέπει νὰ βρίσκεται τότε ο Καρυοφύλλης (ἡ μόνη «μαρτυρία» γιὰ μιὰ πρώτη ἐπίσκεψή του στη χώρα αὐτὴ πρὶν ἀπὸ το 1664)³. Ἀλλὰ ἡ εἰκασία αὐτὴ οφείλεται, πιστεύω, σε παρανόηση τοῦ ρήμ. *ἱστοροῦσι* (στ. 21). Αὐτὸ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τα συμφραζόμενα, δὲν σημαίνει «εἰστοροῦν», ὅπως δέχεται ο Τσοῦρκας⁴, ἀλλὰ ἔχει, νομίζω, τὴν ἀρχαία σημασία «βλέπουν, παρατηροῦν»: «Καταφτάνουν σ' ἐμᾶς ἀπ' αὐτοῦ» πολλοὶ πατριαρχικοί, που κάνοντας τις ἄλλες δουλειές τους βλέπουν ταυτόχρονα τον τόπο (μας), που εἶναι αξιοθέατος», γράφει περίπου ο Κορυδαλλέας. Οἱ δύο λέξεις αὐτόθεν καὶ τόπος δὲν συμπίπτουν νοηματικά, ὅπως φαίνεται νὰ δέχεται ο Τσοῦρκας, ἀλλὰ χαρακτηρίζουν ἡ πρώτη τὴν ἀφετηρία καὶ ἡ δευτέρα τὸν προορισμὸ τῶν πατριαρχικῶν ἀποστολῶν γιὰ τις ὁποῖες γίνεται λόγος. Καὶ ἀφοῦ με τὴ δευτέρα λέξη υπονοεῖται σίγουρα ἡ Αθήνα, με τὴν πρώτη πρέπει νὰ υποδηλώνεται το Φανάρι, ἀπὸ ὅπου κανονικὰ ἐκπορεύονται οἱ ἐξάρχοι καὶ οἱ ἄλλοι πατριαρχικοὶ ἄνδρες. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπομένως καὶ ὄχι στη Βλαχία στέλνεται

3. Πρβ. Tsourkas, σ. 78-9 καὶ 376-77. Το συμπέρασμά του υιοθετεῖται ἀπὸ τον Α. Ε. Καραθανάση, *Οἱ Ἑλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 25, 30 κ.ε. καὶ 105.

4. Μεταφράζει (ὁ.π., σ. 376): «Ceux-ci (δηλ. οἱ πατριαρχικοί) racontent que le pays est extrêmement intéressant à voir...».

πιθανότατα το γράμμα. Άλλωστε ο χαρακτηρισμός του Καρυοφύλλη ως διδασκάλου από τον ίδιο τον επιστολογράφο ταιριάζει καλύτερα με τη δραστηριότητα του πρώτου στην Πατριαρχική Σχολή παρά με μια ενδεχόμενη παραμονή του μακριά από αυτήν.

Ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες για τα αριστοτελικά συγγράμματα (στ. 24 κ.ε.). Όπως υπέδειξε ο Μπενάκης⁵, ο Ιούλιος Πάτσιος είναι ο γνωστός αριστοτελιστής Julius Pacius (ή Giulio Pacio) a Beriga. Το βιβλίο του που υπαινίσσεται ο Κορυδαλλέας είναι προφανώς το *Όργανον Άριστοτέλους* (πρώτη έκδοση στην πόλη Morges της Ελβετίας το 1584), που γνώρισε αλλεπάλληλες επανεκδόσεις σε τυπογραφεία διάφορων πόλεων (μία «δεύτερη έκδοση», Φραγκφούρτη 1597, κυκλοφορεί σήμερα σε φωτομηχανική αναπαραγωγή, Hildesheim 1967). Ως προς τα «συγγράμματα των Ιησουϊτών» δεν έχουμε στοιχεία που θα επέτρεπαν την εξακρίβωση της ταυτότητάς τους δεδομένου ότι το *Περί ούρανοῦ* του Αριστοτέλη ανέκαθεν, φαίνεται, προσείλκυε το ζωηρό ενδιαφέρον των Ιησουϊτών μελετητών⁶.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

I. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ

ΠΑΛΙ ΓΙΑ ΤΗ «ΦΕΓΓΑΡΟΝΤΥΜΕΝΗ» ΣΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Για την ποιητική εικόνα της 'φεγγαροντυμένης' στο Σολωμό και ιδιαίτερα στον *Κρητικό* έχουν εκφραστεί πολλές απόψεις. Οι απόψεις ως το 1979 αναφέρονται και υποβάλλονται σε κριτική από τον Ε. Γ. Καψωμένο¹. Σκοπός

5. Ό.π.

6. Δεν έχω στη διάθεσή μου τη *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, του Sommervogel, ώστε να παραθέσω βιβλιογραφικά τεκμήρια αυτού του ενδιαφέροντος. Όπως με πληροφόρησε ο καθηγητής Joseph A. Munitiz, στον Index της παραπάνω βιβλιογραφικής πηγής καταχωρίζονται μόνο για την περίοδο 1570-1640 πάνω από 15 λήμματα για υπομνήματα και πραγματείες γύρω από αυτό το αριστοτελικό έργο, ανάμεσά τους και ένα συλλογικό υπόμνημα, του *Collegium de Coimbra*, με ευρεία, φαίνεται, διάδοση (εκδόσεις 1592, 1594, 1616). Ο πληθυντικός, «συγγράμματα», που χρησιμοποιεί ο Κορυδαλλέας, θα ταιριάζε ίσως περισσότερο γι' αυτό το πόνημα.

1. *Η σχέση Ανθρώπου-Φύσης στο Σολωμό*, Χανιά 21979, σ. 115-34: «Η ποιητική εικόνα της φεγγαροντυμένης. Η καταγωγή της και η ερμηνεία της από την κριτική». Πρβ. επίσης Γ. Παπανικολάου, *Δ. Σολωμού Άπαντα*, Αθήνα τόμ. Α'-Β' 1970-72, τ. Α' σ. 490-96. Πρβ. νεότερη βιβλιογραφία για τη φεγγαροντυμένη: Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα*

του σύντομου αυτού άρθρου είναι να υποδείξει μια άλλη πιθανή πηγή της εικόνας της φεγγαροντυμένης στον *Κρητικό*.

Θα επιχειρήσω λοιπόν να υποστηρίξω ότι μία πηγή έμπνευσης της φεγγαροντυμένης είναι το *Ἄσμα Ἀσμάτων* της Π. Διαθήκης. Η φεγγαροντυμένη (*μιὰ φεγγαροντυμένη*) αναφέρεται ρητά στην ενότητα 20.12. Η εικόνα της όμως υπάρχει στη σκέψη του ποιητή ήδη στην ενότητα 19. Ο έβδομος στίχος του αποσπάσματος αυτού λέγει:

*Μὴν εἶδετε τὴν ὀμορφιὰ πού τὴν Κοιλάδα ἀγιάζει;*²

Ο Ν. Β. Τωμαδάκης³ αναγνωρίζει ως πηγή έμπνευσης της ενότητας αυτής τον Ἰωήλ 3.2 και κυρίως 3.12 και θεωρεί ότι πρόκειται για την κοιλάδα Ιωσαφάτ, τον τόπο εσχάτης κρίσεως. Νομίζω όμως ότι δεν απέχουμε πολύ από την αλήθεια αν υποστηρίξουμε ότι ο παραπάνω στίχος βρίσκεται από άποψη μορφής και περιεχομένου πολύ κοντά σε στίχους όπως οι επόμενοι από το *Ἄσμα Ἀσμάτων*⁴:

*Τίς αὕτη ἡ ἀναβαίνουσα ἀπὸ τῆς ἐρήμου
ὡς στελέχη καπνοῦ τεθυμαμένη...;* (3.6)

*Τίς αὕτη ἡ ἐκκύπτουσα ὡσεὶ ὄρθρος,
καλὴ ὡς σελήνη, ἐκλεκτὴ ὡς ὁ ἥλιος
θάμβος ὡς τεταγμένοι;* (6.10)

Τίς αὕτη ἡ ἀναβαίνουσα λελευκανθισμένη... (;) (8.5)

Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις ομιλούν οι θυγατέρες της Ιερουσαλήμ (χορός)

ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Εκδοτική Δοκιμή, Αθήνα, Ερμής 1982. Δεν μπόρεσα να δω την εργασία της Α. Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, *Ο «Κρητικός» του Δ. Σολωμού στο αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Μια νέα έκδοση του ποιήματος*, Θεσσαλονίκη 1978. Peter Mackridge, Time out of Mind: The Relationship between Story and Narrative in Solomos' *The Cretan*, *BMGS* 9 (1984-85) 187-208. Θ. Νικολάου, Η Σολωμική οπτασία της φεγγαροντυμένης, *Ο Κύκλος* (Λάρνακας), τεύχ. 13 (Γεν.-Φεβρ. 1982) 11-16. Βαγγέλη Αθανασοπούλου, Φως-Σώμα. Φως και υπερβατική σωματικότητα στο ποιητικό τοπίο του Σολωμού, *ΕΕΦΣΠΑ ΚΗ'* (1979-85) 249-97. Στυλιανός Αλεξίου, Παρατηρήσεις στον Σολωμό, *Lirica greca da Archiloco a Eliitis. Studi in onore di F. M. Pontani*, Padova 1984, 309-317.

2. Το κείμενο κατά την έκδοση *Διονυσίου Σολωμού Ἄπαντα*, τόμ. Α', Ποιήματα, Επιμέλεια-Σημειώσεις Α. Πολίτη, Γ' έκδοση, Ἴκαρος 1971.

3. *Ο Σολωμός και οι Αρχαίοι*, Αθήνα 1943 (τώρα: *Νεοελληνικά. Δοκίμια και Μελέται* τόμ. Β' (*Αθηνά*, Σειρά Διατριβών και Δημοσιευμάτων 22, Αθήνα 1983) 1-96), σ. 92-3, ενώ ο Παπανικολάου (τ. Β', σ. 429) θεωρεί ως πηγή του *Κρητικού* 20. 11-13 την *Ἀποκάλυψη* β' 1. Πρβ. Ν. Θ. Μπουγάτσου, Η λογοτεχνική επίδρασις της Αγίας Γραφής επί του έργου του Εθνικού ποιητού Δ. Σολωμού, *Αθηνά* 61 (1957) 17-63.

4. Κατά την έκδοση A. Rahlfs, *Septuaginta*, I-II, Stuttgart 1935, τ. II, σ. 260 κ.ε.

προς τη νύμφη. Υπάρχουν όμως και ανάλογες φράσεις στις οποίες ομιλεί η νύμφη προς τις θυγατέρες της Ιερουσαλήμ.

Μὴ ὄν ἠγάπησεν ἡ ψυχὴ μου εἶδετε; (3.3)⁵

ἢ οι θυγατέρες Ιερουσαλήμ προς τη νύμφη:

Ποῦ ἀπῆλθεν ὁ ἀδελφιδὸς σου, ἢ καλὴ ἐν γυναιξίν; (6.1)⁶

Ἄρα οὗτος ὁ στίχος 19.7 ἀπηχεί τους στίχους αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ ἄσματος ἄσμάτων εἶναι, νομίζω, προφανές. Αὐτὸ ὅμως ἐπαναπροσδιορίζει τὴ θέση τοῦ στίχου μέσα στο ποίημα καὶ φωτίζει ἄμεσα τὴν εἰκόνα τῆς φεγγαροντυμένης καὶ καθὼς ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο, καὶ μάλιστα ἀρχικό, τμήμα τῆς, ὀρίζει καὶ τὴ σημασία τῆς. Ἡ εἰκόνα ἐστὶ ἀποκτὰ περισσότερη συνοχὴ καὶ συνέπεια μέσα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα: *Μὴν εἶδετε-βρέθηκε μὴ φεγγαροντυμένη-ἔλεγα πὼς...-ἔχάθη, ἀλλὰ μου!*

Ἡ ἐρώτηση στὸν Κρητικό, *Μὴν εἶδετε* κλπ. ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ρητορική, εἶναι τμήμα διαλόγου· ἐρωτᾷ ὁ ἥρωας καὶ ἀπαντοῦν οἱ ἀναστημένοι ἀχνοὶ (19.6, 11). Ἡ ὁμορφιά χρῆσιμοποιεῖται μετωνυμικά ἀντὶ τῆς καλῆς — ἀς σημειωθεῖ ὅτι στὰ ΑΕ γράφεται Ὁμορφιά— τὸ φυσικὸ τοπίο εἶναι ἡ κοιλάδα τὴν ὁποία ἀγιάζει προφανῶς ἡ παρουσία τῆς καλῆς.

Τὸ θέμα (γνώρισμα) τῆς «ζήτησης» ποὺ συνιστοῦν οἱ παραπάνω ἐρωτήσεις τοῦ ἄσματος ἄσμάτων, ἐκφράζεται ἐπίσης με τὰ λόγια ποὺ ἀπευθύνει ἡ νύμφη πρὸς τὴς θυγατέρες τῆς Ιερουσαλήμ (χορὸ):

*ἐζήτησα ὄν ἠγάπησεν ἡ ψυχὴ μου,
ἐζήτησα αὐτὸν καὶ οὐχ εὔρον αὐτόν,
ἐκάλεσα αὐτόν, καὶ οὐχ ὑπήκουσέν μου* (3.1).

τὰ ὁποία ἐπαναλαμβάνονται στὸ 5.6· πρβ. ἐπίσης 3.2, 5.8. Τὸ ἴδιο θέμα τῆς «ζήτησης» ὑπάρχει καὶ στὸν Κρητικό, καὶ ὄχι μόνο στὸ στίχο 19.7, ἀλλὰ καὶ στὸ στ. 6 κρᾶζω, στ. 8 πέστε, στ. 11 τὴν εἶδαμε (ἡ ἀπάντηση). Υπάρχει ὅμως καὶ ἄλλη «ζήτησις»: καὶ ἡ φεγγαροντυμένη κάποιονε γυρεύει (στ. 19) — προφανῶς τὸν ἐκλεκτό τῆς.

Ὁ διάλογος μετὰξὺ ἥρωα καὶ ἀχνῶν ἀναστημένων στὸν Κρητικό εἶναι

5. Ὁ ἴδιος ὁ τύπος εἶδετε εἶναι καθ᾽αυτὸν μιὰ ἐνδειξη γιὰ τὴν οφειλὴ τοῦ σολωμικοῦ στίχου. Πρβ. L. Coutelle, *Formation Poétique de Solomos (1815-1833)*, Athènes 1977, σ. 480 (σημ. 1).

6. Ἡ ἴδια εἰκόνα ἔχει ἐμπνεύσει τὸ ἄσμα ἄσμάτων ἀπὸ τὸ *Μαουτχάουζεν* τοῦ Ιακ. Καμπανέλλη ποὺ μελοποίησε ὁ Μ. Θεοδωράκης. Ἡ συγκίνηση ποὺ ἔχει ἀσκήσει τὸ ποίημα στὸς ποιητὲς μας φαίνεται ἀπὸ τὴς μεταφράσεις ποὺ ἔχουν ἐπιχειρηθεῖ: Γιωσέφ Ελιγιά, ἄσμα ἄσμάτων - *Ψαλμοὶ Πόησης*. Ἐπιμ. Γ. Ζωγραφάκης (Ἐκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1981) σ. 131 κ.ε. Γ. Σεφέρης, ἄσμα ἄσμάτων. *Μεταγραφή* (Αθήνα, Ἰκαρος 1972).

στοιχείο αναπόσπαστο της ποιητικής της φεγγαροντυμένης και βέβαια, αν η πρότασή μου είναι σωστή, κατάγεται από το *Ἄσμα Ἀσμάτων*, όπου έχουμε διάλογο μεταξύ νύμφης-χορού (θυγατέρες Ιερουσαλήμ), νύμφης-νυμφίου, νυμφίου-χορού. Η απάντηση πάντως του 'χορού' τῶν ἀναστημένων ἀχνῶν (*Ψηλὰ τὴν εἶδαμε...*) δεν υπάρχει στο *Ἄσμα Ἀσμάτων*. Εκεί ο χορός μαζί με τη νύμφη ζητούν τον αγαπημένο (πρβ. σ. 165). Η «εύρεση» του ζητουμένου προσώπου στο *Ἄσμα Ἀσμάτων* υπάρχει και στον *Κρητικό*. Η εμφάνιση της φεγγαροντυμένης ενώπιον του Κρητικού είναι η «εύρεση», η ανταπόκριση στην αναζήτηση του ἥρωα. Η ανταπόκριση αυτή νοείται ως στοιχείο του θέματος της 'επιφάνειας', χρονικά όμως ανήκει στην 'τέταρτη εποχή' του *Κρητικού*, στον οραματισμό της έσχατης κρίσης⁷.

Η ομορφιά της αγαπημένης, αλλά και του νυμφίου είναι από τα βασικά στοιχεία του *Ἄσματος Ἀσμάτων* (π.χ. 6.4-7, 7.2-6, 7.7-10, 4.1-15). Το ανθρώπινο κάλλος επίσης της φεγγαροντυμένης είναι έκπαγλο:

Στὰ μάτια της τὰ ὀλόμαυρα καὶ στὰ χρυσὰ μαλλιά της (20.14)

Κι' ἔδειξε πᾶσαν ὀμορφιά καὶ πᾶσαν καλοσύνη (21.6)

Κυπαρισσένιο ἄνδρα τ' ἀνάστημα σηκώνει (21.4).

Κυρίως όμως το κάλλος της είναι θεϊκό και υπερκόσμιο όπως εκείνο της Ελευθερίας στον *Ἕγνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν*. Στα χρυσὰ μαλλιά της μάλιστα ενώνονται το θεϊκό και το ανθρώπινο⁸.

Το άλλο συστατικό του στίχου 19.7 η κοιλάδα, (το οποίο μαζί με άλλα στοιχεία, όπως ἀχνούς ἀναστημένους, ἔδωσε ἴσως την αφορμή στον Γωμαδάκη να συνδέσει την εικόνα της φεγγαροντυμένης με τον *Ιωήλ*, όπως αναφέραμε προηγουμένως), υπάρχει επίσης και στο *Ἄσμα Ἀσμάτων*.

Ἐγὼ ἄνθος τοῦ πεδίου, / κρίνον τῶν κοιλάδων (2.1)

Εἰς κῆπον καρύας κατέβην ἰδεῖν ἐν γενήμασιν τοῦ χειμάρρου (6.11).

πρβ. 6.2, 4.16, 8.13 κ.α., 7.11 (ἀγρός) κλπ.

Υπάρχουν όμως και άλλα στοιχεία της εικόνας της φεγγαροντυμένης που μπορεί επίσης να ανιχνευτούν και στο *Ἄσμα Ἀσμάτων*. Το φως που χύθηκε μέσα στη νύχτα και η λάμψη που περιέλουε τη φεγγαροντυμένη:

Τότε ἀπὸ φῶς μεσημερινὸ ἢ νύχτα πλημμυρίζει κλπ. (21.7-8· βλ. και 21-2)

7. Για το χρόνο στον *Κρητικό* βλ. τώρα P. Mackridge, *Time out of Mind*, σ. 192 κ.ε.

8. Στο *Ἄσμα Ἀσμάτων* η κεφαλή του νυμφίου είναι *χρυσίον βόστρυχοι αὐτοῦ ἑλάται, μέλανες ὡς κόραξ* (σ. 10-11). Και η νύμφη λέγει για τον εαυτόν της ότι είναι *μέλαινα ἢ μεμελανωμένη* (1.5). Ασφαλώς όμως τα χαρακτηριστικά αυτά της ομορφιάς της φεγγαροντυμένης, τα μάτια, τα μαλλιά κλπ. είναι κοινός τόπος στη δημοτική και την προσωπική ποίηση.

(αν και μπορεί να έχει και άλλη καταγωγή⁹) μπορεί επίσης να έχει πηγή το *Ἄσμα Ἀσμάτων*, το οποίο όμως έχει ανθρώπινες διαστάσεις, εν αντιθέσει προς τον *Κρητικό* όπου φαίνεται να έχουμε 'επιφάνεια' θεού¹⁰:

*ἀπότερψον ὀφθαλμούς σου ἀπεναντίον μου,
ὅτι αὐτοὶ ἀνεπτέρωσάν με* (6.5).

Τα λόγια αυτά απευθύνει ο νυμφίος προς τη νύμφη. Και ο χορός λέγει προς τη νύμφη, όπως ήδη σημειώσαμε,

*Τίς αὐτῆ ἢ ἐκκύπτουσα ὥσει ὄρθρος,
καλὴ ὡς σελήνη, ἐκλεκτὴ ὡς ὁ ἥλιος
θάμβος ὡς τεταγμένοι; (6.10· πρβ. 8.5 λελευκανθισμένη, 3.6 ὡς στε-
λέχη καπνοῦ τεθυμαμένη· 8.6 περίπτερα πυρός, φλόγες αὐτῆς).*

Τα στοιχεία πάντως της εικόνας της φεγγαροντυμένης, το φως, η λάμψη, το άπιαστο του προσώπου, ο γλυκύτατος ήχος, η ησυχία της φύσης και η ζήτηση, αποτελούν όλα στοιχεία επίσης της 'επιφάνειας' και του συμβόλου του έρωτα¹¹.

Η εξαφάνιση της οπτασίας στον *Κρητικό* (22.3) μολονότι σχετίζεται περισσότερο με το θεϊκό στοιχείο της φεγγαροντυμένης, περιέχει κάτι από ερωτική απογοήτευση, σαν εκείνη που ένωσε η νύμφη στο *Ἄσμα Ἀσμάτων* όταν έχασε τον αγαπημένο της: *ψυχὴ μου ἐξῆλθε ἐν λόγῳ αὐτοῦ* (5.6).

9. Πρβ. π.χ. την πηγή των στροφών 94-95 του Ἰμνου όπως έδειξε πειστικά ο Ηλ. Σπυρόπουλος, Ομηρικές επιδράσεις στο Διονύσιο Σολωμό, *Αφιέρωμα στον καθηγητὴ Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 79-88.

10. Τέτοιες επιφάνειες θεών συμβαίνουν π.χ. στην *Ἰλιάδα* (1.34 κ.ε.) την *Ὀδύσσεια* (13.221 κ.ε., 10.541 κ.ε., κ.α., *Ἔμν. Εἰς Δήμ.* 275 κ.ε., *Εἰς Ἀφρ.* 81 κ.ε., 181-90. Επίσης Σαπφώ απ. 1, 2, 17, 65, 95, 96.26, 133· Πίνδ. *Πυθ.* 8. 57 κ.ε., *Ὀλ.* 1.71-4· Ηρόδ. 6.105, 8.64, 8.36 κ.ε., κ.α. Πρβ. Μ. Ρ. Nilsson, *Ἱστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*, μετ. Αικ. Παπαθωμοπούλου, Αθήνα, Εκδ. Παπαδήμας (χ.χ.), σ. 25-6, 35, 117 κ.ε. D. Page, *Sappho and Alcaeus*, Oxford 1979, σ. 40-4. Ν. J. Richardson, *The Homeric Hymn to Demeter*, Oxford 1979, σ. 252. C. A. Sowa, *Traditional Themes and the Homeric Hymns*, Chicago 1984, σ. 236-72. Epiphany, *RE Suppl.* IV, στ. 277 κ.ε. (Pfister), Stuttgart 1924, repr. 1963. Πρβ. επίσης Μ. Vitti, «Επιφάνεια» και «Νεκρομαντεία» στην ποίηση του Σεφέρη, *Κύκλος Σεφέρη*, Βιβλ. Γενικής Παιδείας, αρ. 10, Εταιρεία Σπουδών Σχ. Μωρατίτη, Αθήνα 1980, σ. 195-206. Αναφέρομαι ασφαλώς στην 'επιφάνεια' στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία και αφήνω το θέμα αυτό στα μεταγενέστερα λογοτεχνικά ρεύματα και στη σχέση τους με το Σολωμό. Πρβ. Coutelle, *Formation Poétique*, σ. 429-460, 432 κ.ε., 450 κ.ε., κ.α.· Σ. Αλεξίου, Παρατηρήσεις στον Σολωμό, σ. 309 κ.ε.· Αθανασόπουλος, «Φως-Σώμα», σ. 284 κ.ε. (με σημειώσεις).

11. Πρβ. Ν. Loraux, *Le Fantôme de la Sexualité, Nouvelle Revue de Psychanalyse* 29 (1984) 11-31· την υπόδειξη οφείλω στη φίλη και συνάδελφο Αριάδνη Γκάρτζιου. Ας σημειωθεί ότι η αρραβωνιαστικά κάπου ονομάζεται Ελένη (*AE* 359 στ. α46): «Στον *Κρητικό* είναι ο 'Έρωτας θεοποιημένος» (*AE* 411.2).

Η σύζευξη τέλος του Έρωτα με το Χάρο, αντίληψη των μυστικών, η οποία όμως κατάγεται από τους Ορφικούς¹², ανεξάρτητα από το ποια ήταν η πηγή του Σολωμού, υπάρχει επίσης στο Άσμα Ἀσμάτων:

Θές με ὡς σφραγίδα ἐπὶ τὴν καρδίαν σου,
ὡς σφραγίδα ἐπὶ τὸν βραχίονά σου·
ὄτι κραταῖα ὡς θάνατος ἀγάπη,
σκληρὸς ὡς ἄδης ζῆλος (8.6).

Την εικόνα της φεγγαροντυμένης χρησιμοποίησε ο Σολωμός, εκτός από τον Κρητικό, τους Ἐλεύθερους Πολιορκημένους και το Λάμπρο, και στο λυρικό Ὀνειρο, στους στίχους Μοῦ ἐφανήκανε ὀμπρός / Ἄλλες κόρες στολισμένες / Μὲ τοῦ φεγγαριοῦ τὸ φῶς (Ἄπαντα Α' σ. 52), οι οποίοι αποτελούν πράγματι τον μακρινό πρόδρομο της φεγγαροντυμένης¹³. Η αφετηρία όμως της ποιητικής αυτής σύλληψης βρίσκεται στο νεανικό του ποίημα Ἀγνώριστη (Ἄπαντα Α' σ. 63)¹⁴.

Ποιά εἶναι τούτη / Ποὺ κατεβαίνει
Ἀσπροεντυμένη / Ὅχι τὸ βουνό;

12. Στον α' χρόνο της τριετηρίδος ο Διόνυσος ονομάζεται 'χθόνιος' πρβ.: Ὀρφ. ἕμ. 53.1 κ.ε. Σχόλια Αρ. Βάτρ. 479 ο Διόνυσος καλεῖται 'πλουτοδότης' ταυτιζόμενος ἔτσι με τον Πλούτωνα· βλ. C. Kerényi, *Diopysos*, London 1976, σ. 198 κ.ε. H. Jeanmaire, *Διόνυσος*, μετ. Α. Μερτάνη-Λίτσα, Αθήνα 1985, σ. 345 κ.ε. Βλ. ακόμη Καψωμένος, ὁ.π., σ. 73 σημ. 1, όπου παρατίθενται: Ὡ Διόνυσε-Ἄδη, θεῖε μου παραστάτη του Σικελιανού (αἰλληνικός Νεκρόδειπνος), *Λυρικός Βίος*, τ. Ε', σ. 144.1), το Ἄδης καὶ Διόνυσος εἶναι τὸ ἴδιο, του Σεφέρη, («Μνήμη Β'»), *Ποιήματα*, σ. 261.17) και ὠτὸς δὲ Ἄιδης καὶ Διόνυσος του Ηρακλείτου Β15 (D-K). Για το τελευταίο βλ. τώρα Γιώργος Σεφέρης, *Μεταγραφές*, επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκη, Αθήνα, Λέσχη, 1980, σ. 57· βλ. επίσης G. S. Kirk - J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1977, σ. 212 και H. Fränkel, *Early Greek Poetry and Philosophy*, trans. M. Hadas and J. Willis, Oxford 1975, σ. 395-96. Σχετικά με το απ. Β15 είναι επίσης τα Β88, 62, 20 (D-K) του Ηρακλείτου.

Η αντίθεση Έρωτα-Χάρου είναι το λεγόμενο «θέμα του Αδάμ», το οποίο ο ποιητής σκέφτηκε να μετακινήσει από τον Κρητικό στον «Φυλακισμένο» και το οποίο διαγράφεται σε μια στροφή της ωδής «Εἰς Μοναχὴν» (Ἄπαντα Α', σ. 147 Ἔρωτα καὶ Χάρος πάντοτε...): Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μία Λανθάνουσα Ποιητική Σύνθεση του Σολωμού*, σ. 69-72, 129 κ.ε., 335 σημ. 18. Τη σχέση του θέματος αυτού (στον Κρητικό, στην ωδή «Εἰς Μοναχὴν» και στο σονέτο ΠΓ' των «Αὐτοσχέδιων Στίχων», βλ. και παρακάτω σ. 169) με το Άσμα Ἀσμάτων αναφέρει στην ίδια παραπάνω σημείωση και η Τσαντσάνογλου. Βλ. επίσης Mackridge, *Time out of Mind*, σ. 204.

13. Ὅπως παρατηρεῖ ο Καψωμένος, ὁ.π., σ. 132. Αναγραφή και ερμηνεία ὄλων των χωρίων του σολωμικού έργου, στα οποία περιέχεται η εικόνα της φεγγαροντυμένης, βλ. στις σ. 30 κ.ε.

14. Πρβ. Ν. Β. Τωμαδάκη, *Διονύσιος Σολωμός (ΒΒ αρ. 15)*, Αθήνα 1959, εισαγωγή, σ. ρη'.

Η *Ἀγνώριστη* αποτελεί την αφετηρία της φεγγαροντυμένης στο μέτρο που ο στίχος *Μὴν εἶδετε* κλπ. βρίσκεται στην αρχή του ποιητικού χρόνου της εικόνας της φεγγαροντυμένης.

Βέβαια ο Σολωμός, όταν έγραφε τον *Κρητικό*, είχε ήδη χρησιμοποιήσει το *Ἄσμα Ἀσμάτων*: στον κύκλο των εννέα σονέτων που έχουν μότο παραθέματα από αυτό (*Ἄπαντα Β' Παράρτημα* σ. 29-33)· καθώς επίσης σε μερικά άλλα σονέτα από τη σειρά των *Αὐτοσχέδιων Στίχων* (1822) (Α-Δ, Ζ-ΙΓ', σ. 16 κ.ε.), τα οποία ουσιαστικά μεταπλάθουν χωρία από το *Ἄσμα Ἀσμάτων*. Ὅλα σχεδόν από τα παράλληλα χωρία που αναφέρθηκαν παραπάνω έχουν αποτελέσει αντικείμενο ποιητικής ενάσκησης του Σολωμού. Ιδιαίτερα τα σονέτα ΙΑ'-ΙΒ' (σ. 20-1) είναι μαζί με την *Ἀγνώριστη* κοντά στην πηγή έμπνευσης της φεγγαροντυμένης. Πρβ.

Ποιά εἶναι τούτη πὸν βαδίζει ὁμοία μὲ τὴν αὐγή, πὸν ντυμένη μὲ ρόδα... / Ὠραία σὰν τὴ σελήνη, πὸν ἀπαλαίνει, μὲ τ' ὀλόλευκο φῶς τῆς πὸν ξεχύνει, τὴ σκοτεινιά τῆς νύχτας, καὶ λάμπει ἔτσι τέτοια νυχτερινὴ ὁμορφιά πὸν σὲ μαγεύει / Ἐξωρῆ σὰν τὸν ἥλιο... / ... ποιά εἶναι τούτη;

Δεν ισχυρίζομαι βέβαια ότι ο Σολωμός μετέφρασε το ὄραμα της φεγγαροντυμένης από το *Ἄσμα Ἀσμάτων*. Σ' αυτό είχε ήδη εξασκηθεί. Αλλά μετά ακριβώς από την εξάσκηση αυτή μετέπλασε στον *Κρητικό* την αρχική ιδέα της 'ζήτησης' της αγαπημένης σε μια 'επιφάνεια' θεού και τροποποίησε τη λειτουργία της ανάλογα με τους καλλιτεχνικούς σκοπούς του ποιήματος. Γιατί ασφαλώς η διερεύνηση πηγών έχει την αξία της μόνο στο βαθμό που διαφωτίζει τις γενικές πνευματικές προϋποθέσεις από τις οποίες ξεκινά ο ποιητής, αλλά δεν αρκεί να ερμηνεύσει και τη συγκεκριμένη εικόνα, της οποίας η συμβολική διάσταση εξαρτάται αποκλειστικά από τη λειτουργία της μέσα στο ποίημα¹⁵.

Η προέλευση ωστόσο της ποιητικής εικόνας της φεγγαροντυμένης από το *Ἄσμα Ἀσμάτων* ερμηνεύει, νομίζω, τη διπλή, ουσιαστικά, στάση της κριτικής γύρω από την ερμηνεία της εικόνας: Ὅλοι σχεδόν αναγνωρίζουν ερωτικό στοιχείο στην εικόνα ενώ άλλοι ερμηνεύουν την εικόνα αλληγορικά. Δεν θα ασχοληθώ με το θέμα αυτό¹⁶. Αναφέρω όμως πως η διπλή αυτή ερμηνεία της

15. Καψωμένος, *ό.π.*, σ. 115.

16. Ωστόσο για τον Νικολάου —για να αναφερθώ στην πρόσφατη βιβλιογραφία— η φεγγαροντυμένη είναι σύμβολο ερωτικό: παρουσία θεού στο σχήμα ανθρώπου (σ. 12), σαν βυζαντινό τροπάριο για τη μεταμόρφωση (σ. 12-13)· ο Αθανασόπουλος, *Φως-Σώμα*, θεωρεί την εικόνα της φεγγαροντυμένης ύπατο φαινόμενο της μέσω του φωτός υπερβατικότητας, σ. 284 κ.ε., μια έκφραση του «αιώνια γυναικείου», σ. 290 κ.ε., και εξισορρόπηση των τριών κατηγοριών του πραγματικού, δηλ. του υλικού-φυσικού, του ανθρώπινου-ηθικού, του θείου-ιδεατού, σ. 294 κ.ε.· ο Αλεξίου, Παρατηρήσεις στον Σολωμό, αναγνωρίζει ότι η εμφανιζόμενη είναι πράγματι η αγαπημένη του Κρητικού που αποκαλύπτεται στο ανθρώπινο μεγαλείο της

εικόνας κατάγεται από την ίδια την πηγή της: Το *Ἄσμα Ἀσμάτων* περιγράφει στο πρώτο μέρος του (1.2-5.1) τη βαθμιαία γένεση της αγάπης και στο δεύτερο (5.2-8.14) την τελείωση και την ωρίμασή της. Το βαθύτερο όμως νόημά του είναι μια θρησκευτική αλληγορία που παριστάνει την πνευματική σχέση του θεού με το Ισραήλ, ή, κατά τη χριστιανική αντίληψη, τη σχέση Χριστού και εκκλησίας. Η διπλή έτσι κατεύθυνση στην ερμηνεία της ποιητικής εικόνας επιβεβαιώνει ίσως και τυπικά την άποψη ότι πιθανή πηγή της εικόνας είναι το *Ἄσμα Ἀσμάτων*¹⁷.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

I. N. ΠΕΡΥΣΙΝΑΚΗΣ

στη στιγμή του θανάτου, σ. 312, 314· ο Mackridge, *Time out of Mind*, εκφράζει την άποψη ότι είναι μάταιο να ερευνηθεί αν η μορφή που ζητάει ο Κρητικός στην ενότητα 19 είναι η αρραβωνιαστικιά ή η φεγγαροντυμένη, αφού και οι δύο είναι όψεις ενός και του αυτού προσώπου, σ. 206.

Κατά τη δική μου γνώμη η στιγμή της εμφάνισης της φεγγαροντυμένης αντιστοιχεί στη στιγμή αυτογνωσίας του Ἄγγλου στρατιώτη στον *Πόρφυρα* (8.2) ή στο πιο ψηλό πέταγμα του αηδονιού πριν «σκορπίσει το θησαυρό που ένωθε μέσα του», μόλις προτού ξεψυχίσει στα νύχια του γερακιού (*Τὸ ἀηδόνι καὶ τὸ γεράκι*, τ. Β' Παράρτημα, σ. 114). Η εμφάνιση της φεγγαροντυμένης είναι η αναλαμπή της Ιδέας, την οποία μόνο η νόηση, ο νους, μπορεί να συλλάβει —ο νους απαντάται συχνά στην εικόνα της φεγγαροντυμένης. Ταυτόχρονα η Ιδέα αυτή είναι επίσης ερωτικό δημιούργημα του νου, ακριβώς όπως ανάμεσα στο νου που θεάται την ιδέα και στην ιδέα, υπάρχει ερωτική σχέση. Ἐτσι η εικόνα της φεγγαροντυμένης είναι και τα δύο, σύμβολο του Ἐρωτα και της Ιδέας, στιγμή της υπέρτατης γνώσης, η οποία ταυτόχρονα αποτελεί το περιεχόμενο της ποίησης του Σολωμού.

17. Ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές Ε. Καψωμένο και Γ. Κεχαγιόγλου. Ο πρώτος είχε την καλοσύνη να διαβάσει το χειρόγραφο μου σε μια προγενέστερη μορφή και με προφύλαξε από μερικές ασάφειες. Του δεύτερου η συμβολή στη βελτίωση του άρθρου ήταν ουσιαστική. Για οτιδήποτε μεμπτό παραμένει, η ευθύνη ασφαλώς είναι δική μου.